

МЕХАНІЗМ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ КАТУВАНЬ В УКРАЇНІ АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Микола Гнатовський
Віталій Климчук
Ірина Сенюта

2021

Європейський Союз та Рада Європи працюють разом задля посилення операційної спроможності Омбудсмана у захисті прав людини

Фінансується
Європейським Союзом
та Радою Європи

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Впроваджується
Радою Європи

МЕХАНІЗМ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ КАТУВАНЬ В УКРАЇНІ

Аналітичний звіт

**Микола Гнатовський
Віталій Климчук
Ірина Сенюта
2021**

Ця публікація виготовлена за фінансової підтримки Європейського Союзу та Ради Європи. Погляди, викладені в цьому документі, не відображають офіційну позицію Європейського Союзу та Ради Європи.

Дозволяється відтворення уривків публікації (до 500 слів) за умови некомерційного використання, збереження цілісності тексту, контексту та надання повної інформації, яка не повинна жодним чином вводити читача в оману щодо характеру, обсягу чи змісту тексту. Необхідно обов'язково зазначити джерело тексту: «© Рада Європи, рік видання». Усі інші запити щодо відтворення або перекладу цієї публікації або будь-якої її частини повинні адресуватися Директорату комунікацій Ради Європи (F-67075 Strasbourg Cedex або publishing@coe.int).

Уся інша кореспонденція щодо цієї публікації повинна направлятися до Головного Директорату з прав людини та верховенства права.

Верстка, дизайн обкладинки та друк: «K.I.C.»

Фото: © Shutterstock

Council of Europe Publishing
F-67075 Strasbourg Cedex
(<http://book.coe.int>)

© Рада Європи, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП. КОНТЕКСТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ВИДІВ НЕНАЛЕЖНОГО ПОВОДЖЕННЯ. ЦІЛІ ТА ЗАВДАННЯ ЗВІТУ	4
1. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	6
1.1. Міжнародно-правові зобов'язання України щодо реабілітації жертв катувань	6
1.2. Міжнародні стандарти щодо реабілітації жертв катувань.	8
1.3. Міжнародний досвід створення реабілітаційних механізмів та інституційний механізм їх підтримки	10
2. НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА СУДОВА ПРАКТИКА	15
2.1. Законодавство України та національна судова практика	15
2.2. Практика Європейського суду з прав людини	34
3. ПРОЦЕС РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ КАТУВАНЬ В УКРАЇНІ	37
3.1. Проблема катувань в Україні: поширеність і наслідки для людини та суспільства	37
3.2. Організації, залучені до реабілітації, та маршрути пацієнтів/клієнтів	41
3.3. Послуги, зміст реабілітаційних послуг/заходів і компетентності фахівців.	46
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	50
ДОДАТОК 1. ВИСНОВКИ КОМІТЕТУ ООН ПРОТИ КАТУВАНЬ У КОНТЕКСТІ СТАТТІ 14 КОНВЕНЦІЇ ООН ПРОТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ЖОРСТОКИХ, НЕЛЮДСЬКИХ АБО ТАКИХ, ЩО ПРИНИЖУЮТЬ ГІДНІСТЬ, ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ ЩОДО ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ	53
ДОДАТОК 2. ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СПРАВАХ ЩОДО СТАТУСУ ЖЕРТВИ Й ЕФЕКТИВНОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗА СТАТТЕЮ 3 КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД	56
ДОДАТОК 3. СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ	67

ВСТУП

КОНТЕКСТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ВИДІВ НЕНАЛЕЖНОГО ПОВОДЖЕННЯ. ЦІЛІ ТА ЗАВДАННЯ ЗВІТУ

Катування та інші види неналежного поводження з індивідом – одне з найтяжчих порушень прав людини. Відповідні заборони сформульовано в національному та міжнародному праві найкатегоричнішим з усіх можливих способів. Заборона катувань імперативна, абсолютна та невідступна незалежно від будь-яких супутніх обставин.

Утім катування та інші форми неналежного поводження – повсякденна сучасна реальність. Нехай і дуже різною мірою, вони трапляються з шоковою регулярністю майже в усіх куточках світу. Контексти, за яких порушується відповідна імперативна заборона, що покликана захищати основоположні засади людської гідності, найрізноманітніші. Під час збройних конфліктів катування захоплених військових і цивільних осіб супротивної сторони, що абсолютно заборонені не лише договірними та звичаєвими нормами захисту прав людини, але й імперативними нормами гуманітарного права, що застосовується в міжнародних та неміжнародних збройних конфліктах, продовжують відбуватися з нечуваною жорстокістю. Серед численних порушень прав людини, скоєних у контексті збройного конфлікту на території Донецької і Луганської областей України, катування та інші види неналежного поводження мали значну поширеність, особливо в період з 2014 до 2018 року, про що свідчать і численні доповіді Моніторингової місії ООН з прав людини¹, і публікації неурядових організацій². Загоєння численних травм, завданих збройним конфліктом та, зокрема, катуванням та іншими видами неналежного поводження щодо затриманих у зв'язку з цим конфліктом осіб, потребуватиме тривалої роботи.

Водночас Моніторингова місія ООН з прав людини була змушена констатувати, що катування і жорстоке поводження співробітниками правоохоронних органів залишаються системним явищем в Україні. Прикладом цього явища у 2020 році став випадок, що викликав значний резонанс, у Кагарлицькому відділі поліції (Київська область). Увечері 23 травня жінку викликали до відділу поліції для допиту як свідка за фактом крадіжки. Її протримали там до четвертої години ранку наступного дня. Один поліціант душив її за допомогою протигазу, бив по голові та тілу, стріляв із пістолета в неї над головою і погрожував електрошоком. Інший поліціант кілька разів згвалтував її. Ті самі поліціанти били чоловіка, підозрюваного у вищезгаданій крадіжці, кийками по голові, душили його протигазом, стріляли в нього над головою та погрожували йому згвалтуванням. Після цього інциденту десятьох співробітників відділу відсторонили від займаних посад, а два ймовірні порушники були затримані й обвинувачені за статтями 127 (катування) та 152 (згвалтування) Кримінального кодексу України. У ході слідства ще

- 1 Див., наприклад: 30th Report on the human rights situation in Ukraine, based based on the work of the United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine (HRMMU), 16 February to 31 July 2020. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Paras. 57–63. URL: <https://ukraine.un.org/en/92007-report-human-rights-situation-ukraine>
- 2 Див.: “You Don’t Exist”: Arbitrary Detentions, Enforced Disappearances, and Torture in Eastern Ukraine // Amnesty International and Human Rights Watch. London, 2016. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR5044552016ENGLISH.PDF>.

двом співробітникам цього ж відділу повідомлено про підозру в катуванні інших затриманих. Після цього 4 червня 2020 р. Генеральний прокурор України організував координаційну нараду керівників правоохоронних відомств, учасники якої заявили про нульову терпимість до катувань і жорстокого поводження з боку співробітників правоохоронних органів, і домовилися про низку конкретних заходів з цього приводу³.

Проблема катувань та інших видів поганого поводження залишається гострою і в системі виконання покарань, що існує в Україні. Наприклад, доповідь Європейського комітету із запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (КЗК), опублікована за підсумками відвідання делегацією КЗК низки виправних колоній в Україні, містить інформацію про катування та інші види неналежного поводження з ув'язненими у виправних колоніях №№25, 77 та 100. Зокрема, щодо виправної колонії №77 (Бердянськ) Державне бюро розслідувань проводило розслідування катувань ув'язнених: їх били по стопах пластиковими трубами – спосіб катування, відомий у світі як «фалака», – а також били іншими способами та позбавляли сну⁴.

Феномен катувань не повністю викорінений у більшості європейських країн, як і в Україні, всі вони регулярно приймають у себе значну кількість мігрантів і, як свідчить досвід, багато з них були жертвами катувань та інших видів жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Відповідно, держава, в якій вони шукають та/або отримують притулок, повинна проводити скринінг таких осіб на предмет наявності в них відповідного негативного досвіду та організувати їхню реабілітацію. Нескладно передбачити, що кількість осіб, які зазнали катувань і прибуватимуть до України з-за кордону, у прогнозованій перспективі не зменшуватиметься. Це покладатиме на Україну додаткові обов'язки як за міжнародним, так і за національним правом щодо підтримки таких осіб.

Мета цього Звіту – аналіз міжнародно-правових зобов'язань України у сфері реабілітації жертв катувань, зокрема за Конвенцією ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (з огляду на практику її застосування Європейським судом з прав людини), дослідження поточного стану національного законодавства та судової практики України у світлі цих зобов'язань, а також визначення стану та перспектив організації процесу реабілітації жертв катувань в Україні. На підставі зазначеного аналізу автори Звіту формулюють низку рекомендацій щодо запровадження в Україні дієвого механізму реабілітації жертв катувань.

3 Ibid. Para. 55.

4 Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 4 to 13 August 2020 (CPT/Inf (2020) 40). Strasbourg, 15 December 2020.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

1.1. Міжнародно-правові зобов'язання України щодо реабілітації жертв катувань

Зобов'язання надавати правовий захист жертвам порушень міжнародного права захисту прав людини містяться у багатьох міжнародних договорах, зокрема в ст. 8 Загальної декларації прав людини, ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 6 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, ст. 39 Конвенції про права дитини. У сфері міжнародного гуманітарного права ці зобов'язання містяться в ст. 3 Гаазької конвенції про закони і звичаї ведення війни на суходолі (Гаазька конвенція IV) від 18 жовтня 1907 р., ст. 91 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р., а також у статтях 68 і 75 Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Юридична основа зобов'язань держав щодо реабілітації жертв катувань – Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведіння і покарання від 10 грудня 1984 р. (далі – Конвенція ООН проти катувань)⁵, сторонами якої наразі є 171 держава. Українська Радянська Соціалістична Республіка ратифікувала Конвенцію ООН проти катувань 1987 р.⁶, а її держава-наступниця – незалежна Україна 1992 р. зняла застереження щодо ст. 20 Конвенції, визнавши так компетенцію щодо себе Комітету ООН проти катувань⁷.

Стаття 1 Конвенції ООН проти катувань визначає катування як **«будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відомості, чи за їх мовчазної згоди. У цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково»**. Відповідно до частини першої ст. 9 Конституції України цю дефініцію слід розглядати як частину національного законодавства України. Той факт, що ст. 127 Кримінального кодексу України («Катування») в чинній на час написання цього звіту редакції не повною мірою відповідає конвенційному визначенню катувань (у ній бракує елементу зв'язку катувань із державою – її посадовими або офіційними особами), для цілей інших, ніж кримінальне переслідування винних, слід застосовувати саме конвенційну дефініцію. Безумовно, у відповідності з Кримінального

5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085/.

6 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3484-11>.

7 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/234-14>.

кодексу України міжнародним зобов'язанням України за міжнародним правом захисту прав людини та міжнародним гуманітарним правом у кожному разі залишається нагальною потребою.

Пункт 1 ст. 14 Конвенції ООН проти катувань передбачає зобов'язання держав – сторін Конвенції забезпечити у своїй правовій системі одержання відшкодування жертвою катувань й підкріплене правовою санкцією право на справедливу й адекватну компенсацію, зокрема заходи для якомога повнішої реабілітації. Це положення єдине в сучасному договірному міжнародному праві захисту прав людини, що прямо встановлює зобов'язання держав вживати заходів, спрямованих на реабілітацію жертв катувань.

Попри таке безпосереднє договірне закріплення, поняття «реабілітація» та обсяг відповідних зобов'язань держав важко визначити лише на основі тексту Конвенції. У цьому зв'язку варто зазначити, що на етапі розроблення цього міжнародного договору окремі представники держав висловлювали сумніви щодо доцільності запровадження цього поняття до тексту договору. На їхню думку, поняття «реабілітація» було неясне та неоднозначне, бо воно може охоплювати велику кількість різних значень юридичного, соціологічного та медичного характеру. Крім того, підкреслювалася проблема співвідношення поняття «реабілітація» в контексті жертв катувань і, наприклад, у контексті прав осіб з інвалідністю⁸.

Комітет ООН проти катувань 13 грудня 2012 р. опублікував [Загальний коментар №3](#) про реалізацію сторонами Конвенції її ст. 14⁹. Саме цей документ і є наразі найавторитетніше тлумачення змісту ст. 14 Конвенції ООН проти катувань, передбачених нею зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої жертвам катувань, та, зокрема, їхньої реабілітації.

Комітет роз'яснив, що на процесуальному рівні держави-учасниці повинні забезпечити наявність установ, компетентних ухвалювати обов'язкові для виконання остаточні рішення у межах встановленої законом процедури, щоб жертви катувань або жорстокого поводження могли гарантовано отримувати відшкодування, зокрема належну компенсацію або реабілітацію (п. 24). Розгляд прохання жертви катувань відшкодувати їй шкоду (у цивільному процесі) не повинен залежати від результатів кримінального провадження (п. 26). Також держави мають інформувати жертв катувань про наявне в них право на отримання відшкодування, а доступ до механізму отримання відшкодування не повинен передбачати фінансових витрат на цей доступ (п. 29). Зауваженнями Комітет також вимагає від держав надавати правову допомогу жертвам катувань і гарантувати їм доступ до доказів (п. 30).

Варто наголосити, що міжнародно-правова заборона абсолютна не лише щодо катувань, але й щодо інших видів неналежного поводження з особою, що посягають на її гідність. У цьому аспекті слід звернути увагу на ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка не проводить розрізнення з погляду правових наслідків між катуванням та нелюдським або таким, що принижує людську гідність, поводженням і покаранням. Водночас ст. 16 Конвенції ООН проти катувань, що присвячена іншим актам жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження і покарання, що не підпадають під визначення катування, викладеного у ст. 1, коли такі акти вчиняють державні чи посадові особи або інші особи, що виступають як офіційні, чи з їхнього підбурювання, чи з їхнього відома, чи з їхньої мовчазної згоди, передбачає поширення на таке поводження зобов'язань держав за статтями 10–13 Конвенції, але не ст. 14, у якій ідеться про зобов'язання щодо реабілітації. Утім Комітет ООН проти катувань наполягає на тому, що, з огляду на розмитість розрізнення між поняттями катувань та інших видів жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження і покарання не слід проводити відмінність між обсягом

8 The United Nations Convention Against Torture and its Optional Protocol: A Commentary. 2nd edition / Edited by Manfred Nowak, Moritz Birk, Giuliana Monina. – Oxford University Press, 2019. – P. 373.

9 General comment no. 3, 2012: Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment : implementation of article 14 by States parties. CAT_C_GC_3-EN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/740554>.

міжнародних зобов'язань держав щодо першого та другого феномена. Іншими словами, жертви інших видів неналежного поводження, так само як і жертви катувань, мають повне право на реабілітацію та інші форми відшкодування завданої ним шкоди та відновлення їхнього здоров'я та нормального функціонування в суспільстві.

Окрім зазначеної договірної основи, міжнародно-правові стандарти реабілітації жертв серйозних і масових порушень прав людини, серед яких катування та інші види жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання, ґрунтуються на «Основних принципах і керівних положеннях, що стосуються права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права», ухвалених резолюцією 60/147 Генеральної Асамблеї від 16 грудня 2005 р. Цей документ більшість фахівців розглядає як такий, що відображає норми загального звичаєвого міжнародного права захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права. Відповідно, є підстави стверджувати, що закріплені в документі норми відображають зобов'язання держав за звичаєвим міжнародним правом, а тому його варто сприймати як джерело міжнародно-правових зобов'язань усіх держав, зокрема України. Утім такі зобов'язання мають доволі загальний характер. Наприклад, пункт 21 «Основних принципів та керівних положень, що стосуються права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» використовує доволі вузький підхід до змісту реабілітації жертв, обмежуючись зауваженням, що реабілітація повинна охоплювати надання медичної та психологічної допомоги, а також юридичних і соціальних послуг.

1.2. Міжнародні стандарти щодо реабілітації жертв катувань

Основоположний документ, що містить міжнародні стандарти реабілітації жертв катувань, – згаданий вище *Загальний коментар № 3 з Комітету ООН проти катувань* від 2012 р. Звернімо увагу на його ключові положення.

По-перше, Комітет ООН проти катувань наполягає на застосовності зобов'язань за ст. 14 Конвенції ООН проти катувань *не лише до катувань, але й до інших форм неналежного поводження* («інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання»), визначених ст. 16 Конвенції (пункт 2 Загального коментаря № 3).

По-друге, суб'єктами, яким має бути забезпечене відшкодування та реабілітація, тобто **жертвами катувань вважають осіб, які окремо або разом постраждали від заподіяної їм шкоди, зокрема від фізичних або душевних травм, емоційних страждань, економічних збитків або суттєвого обмеження їхніх основних прав, внаслідок дій або бездіяльності, що становлять порушення положень Конвенції. Особу мають визнавати жертвою незалежно від того, чи був встановлений, затриманий або притягнутий до відповідальності той, хто скоїв порушення, і незалежно від наявності сімейних чи інших зв'язків між останнім і жертвою. Термін «жертва» також включає найближчих родичів або утриманців жертви і осіб, яким була завдана шкода при втручанні з метою допомогти жертвам або запобігти віктимізації** (пункт 3 Загального коментаря № 3).

По-третє, зобов'язання держав-учасниць з надання відшкодування відповідно до ст. 14 Конвенції мають два взаємопов'язаних аспекти: *процедурний* і *матеріально-правовий*. Для виконання своїх процедурних зобов'язань держави-учасники ухвалюють закони і засновують механізми для розгляду скарг, органи і установи з розслідування, зокрема незалежні судові органи,

компетентні встановлювати право на відшкодування жертвам катувань або жорстокого поводження і присуджувати таке відшкодування, забезпечують ефективність і доступність цих механізмів для всіх жертв. На матеріально-правовому рівні держави – сторони Конвенції забезпечують, щоб жертви катувань або жорстокого поводження отримали повне і ефективне відшкодування, зокрема компенсацію та інші засоби для якомога повнішої реабілітації (пункт 5 Загального коментаря № 3).

Пункти 11–15 Загального коментаря містять основні тези, присвячені безпосередньо реабілітації, яку повинні надавати держави особам, що стали жертвами катувань.

Наприклад, Комітет ООН проти катувань вважає, що надання засобів для максимально повної реабілітації особи, якій була завдана шкода внаслідок порушення Конвенції, повинно мати комплексний характер і передбачати медичну і психологічну допомогу, а також правові та соціальні послуги.

Комітет визначає реабілітацію як відновлення функцій або здобуття нових навичок, що стали необхідними внаслідок обставин, що змінилися для жертви після застосування щодо неї катувань та інших видів поганого поводження. Вона спрямована на створення умов для максимально можливих самодостатності та функціонування відповідної особи і може включати внесення корективів у фізичне і соціальне оточення цієї особи. Реабілітація жертв повинна бути спрямована на максимально можливе відновлення їхньої самостійності та фізичних, душевних, соціальних і професійних здібностей, а також повної соціальної інтеграції та участі в житті суспільства.

Зобов'язання держав-членів з надання засобів для «якомога повнішої реабілітації», на думку Комітету ООН проти катувань, стосується необхідності виправлення і відшкодування шкоди, заподіяної жертві, попереднє життя якої, зокрема такі параметри, як гідність, здоров'я і самозабезпеченість, можливо, так і не вдасться відновити повною мірою через серйозні наслідки катувань, жертвою яких вона стала. Це зобов'язання не пов'язане з наявними в держав-членів ресурсами, і його виконання не може бути відтерміноване.

З метою виконання своїх зобов'язань щодо забезпечення жертви катувань або жорстокого поводження засобами для якомога повнішої реабілітації кожна держава – сторона Конвенції ООН проти катувань має застосовувати довгостроковий та комплексний підхід і забезпечувати наявність, прийнятність і оперативну доступність послуг фахівців для жертв катувань та жорстокого поводження. Такий підхід повинен включати процедуру для аналізу й оцінення терапевтичних та інших потреб окремих осіб на основі, серед іншого, Керівництва з ефективного розслідування та документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Стамбульський протокол). Крім того, він може охоплювати широке коло міждисциплінарних заходів, таких як медичні, фізичні та психологічні реабілітаційні послуги; реінтеграційні та соціальні послуги; допомога і послуги орієнтації в сім'ї та громаді; професійне навчання; освіта тощо. Комплексний підхід до реабілітації, що враховує силу і стійкість жертви, має винятково важливе значення. Жертви можуть зазнавати ризику вторинної травматизації і відчувати обґрунтований страх перед діями, що нагадують їм про пережиті ними катування або жорстоке поводження. Відповідно, найпильнішу увагу слід приділяти необхідності створення довірливої атмосфери, в якій може надаватися допомога. За необхідності послуги можуть надаватися на засадах конфіденційності.

Комітет ООН проти катувань наголошує, що надання негайної підтримки жертвам катувань не звільняє держави від довготермінових зобов'язань з організації їхньої реабілітації. Відповідно, держави повинні забезпечити створення ефективних служб і програм з реабілітації, які враховують культурний рівень, індивідуальність, минуле і походження жертви, і їх доступність для всіх жертв без будь-якої дискримінації і незалежно від особистості або статусу жертви, яка може належати до маргіналізованої або вразливої групи (приміром, шукачі притулку та біженці).

Законодавство держави має передбачати створення конкретних механізмів і програм для надання реабілітаційних послуг жертвам катувань і жорстокого поводження. Доступ до програм реабілітації повинен надаватися жертвам катувань негайно після проведення оцінювання кваліфікованими незалежними фахівцями-медиками. Доступ до програм реабілітації не повинен залежати від використання жертвою засобів судового захисту. Передбачене в ст. 14 Конвенції ООН проти катувань зобов'язання щодо надання засобів для якомога повнішої реабілітації може виконуватися на основі безпосереднього надання реабілітаційних послуг державою або шляхом фінансування приватних медичних, правових та інших послуг, зокрема послуг, що надають неурядові організації. У будь-якому разі держава зобов'язана забезпечити, щоб жертв катувань не піддавали репресіям або залякуванням.

Винятково важливе значення має участь жертви у виборі постачальника послуг. Послуги мають надаватися відповідними мовами. Державам-учасницям рекомендується створювати системи для оцінювання ефективного виконання програм і послуг з реабілітації, зокрема через використання належних показників і орієнтирів.

2013 р. Рада ООН з прав людини ухвалила Резолюцію 22/21, що має назву «Катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження і покарання: реабілітація жертв катувань». Резолюція значною мірою побудована на підходах, відображених у Загальному коментарі № 3 Комітету ООН проти катувань. Вона пропонує визначення поняття «жертви катувань» та окреслення зобов'язань держав.

1.3. Міжнародний досвід створення реабілітаційних механізмів та інституційний механізм їх підтримки

Імплементация міжнародного зобов'язання держави за ст. 14 Конвенції ООН проти катувань щодо створення реабілітаційних механізмів для жертв катувань знаходить свою реалізацію в доволі багатоманітній національній практиці. Така ситуація цілком природна, адже сформульоване в Конвенції зобов'язання має надзвичайно загальний характер та залишає державам можливість вживати заходів, які найкраще б враховували їхні потреби, а також особливості їхньої правової системи та розвитку систем соціального забезпечення й охорони здоров'я.

У системі Організації Об'єднаних Націй провідна структура, діяльність якої спрямована на сприяння національній імплементации зобов'язань держав за ст. 14 Конвенції ООН проти катувань, – Фонд добровільних внесків ООН для жертв катувань, заснований Генеральною Асамблеєю в 1981 р. (резолюція 36/151)¹⁰. Мандат фонду передбачає надання підтримки жертвам катувань та їхнім сім'ям. Фонд виділяє сотні грантів організаціям громадянського суспільства по всьому світу для надання медичної, психологічної, юридичної, соціальної та іншої допомоги. Добровільні пожертвування, які фонд отримує переважно від держав-учасниць, забезпечують реабілітацію, отримання компенсації, розширення можливостей і доступу до засобів правового захисту для майже 50 000 жертв катувань щорічно.

Відповідно до затвердженої Піклувальною радою Фонду «Програмної заяви» 2014 р., Фонд добровільних внесків ООН виступає за індивідуальний підхід до жертв катувань, тобто такий спосіб дій, який змінює ситуацію на рівні конкретної особи. Фонд виходить з того, що забезпечення компенсації та ефективних засобів захисту для жертв катувань – зобов'язання всіх держав за міжнародним правом, передбаченим насамперед ст. 14 Конвенції ООН проти катувань та Загальним коментарем № 3 до неї. Фонд підтримує проекти, які імплементує громадянське суспільство,

10 The United Nations Voluntary Fund for Victims of Torture / A/RES/36/151. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/36/151>.

та інші способи допомоги в забезпеченні реабілітації, відшкодування та розширення можливостей, а також доступ до засобів правового захисту для жертв катувань і членів їхніх сімей шляхом безпосередньої допомоги. Така допомога може охоплювати психологічні, медичні, правничі, гуманітарні, соціальні та трудові аспекти допомоги або інші способи підтримки їхнього незалежного життя.

Відповідно до «Програмної заяви», Фонд добровільних внесків ООН – це також інструмент для розвитку та реалізації відповідальності як ключового елементу в процесі відновлення жертв катувань. Мандат Фонду безсторонній та універсальний, він наданий Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 36/151 з метою допомоги жертвам порушень з боку держав, ситуація з правами людини в яких була предметом резолюцій або рішень, ухвалених Генеральною Асамблеєю, Економічною та Соціальною радою, а також Комісією з прав людини (нині – Рада ООН з прав людини).

Завдання Фонду – визначена в часі стратегічна підтримка отримувачів грантів на конкурсній основі з обов'язковим збереженням здатності реагувати на нові та надзвичайні ситуації, незалежно від місця, де вони виникатимуть. Фонд повинен формувати партнерства як з низовими ініціативами, так і з відомими та давно організованими центрами реабілітації у сфері катувань. Заради цього Фонд повинен виділяти ресурси на оцінювання діяльності отримувачів грантів та їхній вплив на ситуацію жертв.

У реалізації своїх завдань Фонд добровільних внесків прагне до взаємодоповнюваності та синергії з програмами Офісу Верховного комісара ООН з прав людини та інших програм і механізмів ООН, що стосуються проблематики катувань, з метою посилення колективної відповіді на труднощі, що з ними стикаються жертви катувань у всьому світі. Крім того, Фонд добровільних внесків сприяє збиранню та поширенню знань і найкращих практик для створення можливостей на національному рівні.

Практика держав щодо створення механізмів реабілітації підсумована в підготовленому неурядовою організацією «Ініціатива щодо Конвенції проти катувань» (Convention against Torture Initiative) разом з Бюро демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співробітництва в Європі (БДІПЛ ОБСЄ) документі¹¹.

Серед європейських країн варто звернути увагу на досвід Грузії, Данії, Італії, Нідерландів, Німеччини та Швеції.

Наприклад, у **Грузії** 2014 р. Центр запобігання злочинності Міністерства юстиції надав грант Грузинському центрові психосоціальної та медичної реабілітації жертв катувань (GCRT) – неурядовій організації – для надання психосоціальних і медичних реабілітаційних послуг колишнім ув'язненим (дорослим та неповнолітнім), які пережили, зокрема, катування під час ув'язнення. Проєкт передбачав індивідуальну роботу з потерпілими, а також роботу в невеликих групах осіб (групи з 8 осіб, тривалість – десять сеансів). Також резервний фонд президента Грузії надавав GCRT гранти на реабілітацію та ресоціалізацію колишніх ув'язнених, помилуваних президентом. Проєкт передбачав негайне надання житла на кілька днів після виходу з установ виконання покарань (лише для осіб, які не мали де жити), а також проведення зі звільненими в'язнями професійних тренінгів, як і психосоціальної та медичної реабілітації. Шістдесят відсотків ув'язнених зазнавали катувань і нелюдського поводження в установах виконання покарань.

У **Данії** послуги з реабілітації жертв катувань надають спеціалізовані центри, встановлені Данською національною радою здоров'я. Є три недержавні центри та шість центрів, що працюють у секторі громадського психічного здоров'я. Вони пропонують різні форми індивідуальної,

11 Providing Rehabilitation to Victims of Torture and Other Ill-Treatment. UNCAT Implementation Tool 5/2018 Convention against Torture Initiative and OSCE ODIHR. URL: https://cti2024.org/content/images/CTI-Rehabilitation_Tool5-ENG-final.pdf.

сімейної та групової терапії жертвам катувань, які мають дозвіл на проживання в Данії. Ці послуги надають на основі направлення від лікаря. Послуги фінансує національна система охорони здоров'я на основі двосторонніх угод між регіональною владою та окремими реабілітаційними центрами.

В **Італії** 19 травня 2017 р. Національна комісія з питань права на притулок видала циркуляр, що передбачає застосування Керівних принципів щодо поводження з жертвами катувань та їхньої реабілітації. У Керівних принципах визначено, що персонал, який працює в центрах приймання, має проходити навчання, щоб працювати з жертвами катувань. Керівні принципи також встановлюють процедуру реабілітації, яка повинна застосовуватися до жертв катувань відповідно до трьох етапів:

- ▶ аналіз травм, яких зазнала людина, та їх наслідки для їхнього психічного та фізичного здоров'я;
- ▶ визначення відповідної терапії для боротьби з травматичними спогадами;
- ▶ створення та зміцнення позитивних соціальних відносин як додаткових механізмів підтримки.

У **Нідерландах** спеціалізовані постачальники послуг надають комплексні послуги з реабілітації жертв катувань. Вони фінансуються не державою, а страховими компаніями. Центральне агентство з приймання шукачів притулку страхує медичні витрати всіх таких шукачів. Будь-які медичні витрати, не покриті страхуванням, відшкодовує агентство за заявою.

У **Німеччині** питання реабілітації жертв катувань належать до компетенції окремих федеральних земель. Наприклад, 2008 р. місцева влада Берліну та громадські організації створили механізм ідентифікації та направлення жертв катувань до реабілітаційних служб. Механізм складається з триетапного процесу: початковий скринінг для виявлення жертв катувань; повне медичне та психологічне визначення їхніх індивідуальних потреб; а потім направлення до реабілітаційних служб на лікування. Механізм також виявився корисним під час масштабного припливу шукачів притулку до Німеччини у 2016 р., багато з яких мали ознаки катувань.

У **Швеції** реабілітація жертв катувань входить до компетенції регіональних державних органів, відповідальних за надання медичних послуг. Вони тісно співпрацюють з неурядовими організаціями, такими як Шведський Червоний Хрест, у сфері реабілітації жертв катування. Організації, що надають послуги з реабілітації, обговорюють потреби, пов'язані з окремими жертвами, з владою для розроблення рішень, зазвичай у формі пропозицій щодо послуг. Для цього організації вступають у партнерства з державними органами. Мінімальний строк партнерства становить три роки, що гарантує безпеку, стабільність і фінансування лікування кожної окремої жертви. Такі партнерства покривають близько 70 відсотків загального бюджету на послуги з реабілітації/лікування у Швеції.

На Американському континенті особливу увагу привертає ухвалений у **Мексичі** 2013 р. Загальний закон про потерпілих¹². Цей законодавчий акт спрямований на захист прав жертв злочинів і порушень прав людини. Законом створено Виконавчу комісію привернення уваги до жертв (CEAV) для забезпечення потерпілим відшкодування заподіяної шкоди, їх захисту, конфіденційності, доступу до правосуддя, правової допомоги та доступу до спеціалізованого лікування з метою забезпечення фізичної та психологічної реабілітації. Законом також створено національний реєстр потерпілих та механізми виділення коштів для надання ним компенсацій, які частково фінансуються коштом активів, конфіскованих в організованих злочинних угрупованнях. CEAV почала діяти в січні 2014 р. і має представництва по всій країні. 2017 р. закон був переглянутий з

12 Ley general de víctimas. Texto vigente. Nueva Ley publicada en el Diario Oficial de la Federación el 9 de enero de 2013. URL: https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/112957/Ley_General_de_Victimas.pdf

метою підвищення ефективності надання підтримки потерпілим. Переглянутий закон спрямований на оптимізацію доступу до надання допомоги потерпілим, уможливлення їм доступу до незалежних експертних звітів для документації їхніх скарг, а також забезпечення їм можливої участі в громадських організаціях, об'єднаннях потерпілих і науковців.

У **США** основний профільний законодавчий акт – Закон про допомогу жертвам катувань 1998 р.¹³. Закон має дуже прагматичне спрямування і передбачає можливість фінансування як іноземних центрів реабілітації, так і американських. Застосовується до жертв катувань, навіть якщо вони зазнали катувань в іншій державі, тобто має екстериторіальне застосування.

Серед країн Азії звертають на себе увагу два законодавчі акти **Філіппін**: Закон з протидії катуванням 2009 року¹⁴ та Правила і норми щодо імплементації закону з протидії катуванням¹⁵. Ці законодавчі акти гарантують жертвам катувань право на реабілітацію. Ними уповноважено Міністерство соціального добробуту та розвитку, Міністерство юстиції та Міністерство охорони здоров'я співпрацювати з громадськими організаціями для створення програми реабілітації жертв катувань. Також ними створено наглядовий комітет, уповноважений контролювати виконання цих Законів.

Суттєвий досвід організаційно-правової роботи, спрямованої на реабілітацію жертв катувань, нагромаджено в країнах Африки.

Зокрема, Закон про запобігання катуванням **Кенії** 2017 р.¹⁶ безпосередньо передбачає санкціоновану судом реабілітацію жертв катувань у будь-який час коштом витрат, які покриває Цільовий фонд захисту жертв, що був заснований Законом про захист жертв у 2014 р. Цим актом встановлена правова основа для потерпілих отримувати необхідну їм підтримку для подолання фізичних і психологічних наслідків катувань, зокрема до закінчення судових проваджень. Серед профільних неурядових організацій Кенії виділяються Центр проти катувань (Centre Against Torture, CAT-Kenya), Незалежний медико-правовий підрозділ (Independent Medico-Legal Unit, IMLU) та Організація Мватіхо для осіб, які пережили катування (Mwatikho Torture Survivors Organization, MATEO).

В інших африканських країнах робота з реабілітації жертв катувань відбувається силами неурядових організацій, значна більшість яких – партнери неурядової організації – Міжнародної ради з реабілітації жертв катувань (International Rehabilitation Council for Torture Victims, IRC). Наприклад, у **Південній Африці** питаннями реабілітації жертв катувань опікуються неурядові організації, провідна з яких – Центр дослідження насильства та примирення/Травма та перехід (Centre for the Study of Violence and Reconciliation/Trauma and Transition, CSV). Ця неурядова організація надає реабілітаційні послуги жертвам катувань. Вона розробила розгалужену систему моніторингу та оцінювання своєї роботи з жертвами катувань, за допомогою якої регулярно збираються дані для оцінювання ступеня реабілітації особи за певний час. Інформацію збирають безпосередньо від осіб та від лікарів, які подають відповідні документи. Результати допомагають визначити, на яких методах лікування/реабілітації повинен зосереджуватися Центр, та набір різних стратегій, необхідних відповідно до індивідуальних потреб потерпілих. Крім того, у країні функціонує неурядова організація «Центр лікування травм осіб, які пережили насильство та катування» (The Trauma Centre for Survivors of Violence and Torture, TCSVT).

13 Torture Victims Relief Act of 1998 [H.R. 4309] 22 USC 2152 note, Oct. 30, 1998. URL: <https://www.congress.gov/105/plaws/publ320/PLAW-105publ320.pdf>.

14 REPUBLIC ACT No. 9745: An Act Penalizing Torture and Other Cruel, Inhuman and Degrading Treatment or Punishment and Prescribing Penalties Therefor. URL: https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2009/ra_9745_2009.html.

15 Implementing Rules and Regulations of the Anti-torture Act 2009. URL: https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2019/07/8_2_IRR-of-the-Anti-Torture-Act.pdf?x96812

16 The Prevention of Torture Act, 2017. URL: kenyalaw.org/kl/fileadmin/pdfdownloads/Acts/PreventionofTortureAct2017.pdf.

Схожа практика й в інших африканських державах, у яких функціонує мережа подібних організацій. Зокрема, це – «Солідарність дій за мир/Великі Озера» (Solidarité d'Action pour la Paix/Grand Lacs, SAP/GL) у **Бурунді**, Відділ консультаційних послуг (Counselling Services Unit, CSU) у **Зімбабве**, Центр травми Камеруну (Trauma Centre Cameroon, TCC) у **Камеруні**, «Врятуйте Конго» (Save Congo) та Центр «Мати милосердя» (Centre Mater Misericordiae, CMM) у **Демократичній Республіці Конго**, Центр психологічного менеджменту Ель Надіма (El Nadeem Center for Psychological Management) та «Реабілітація жертв насильства» (Rehabilitation of Victims of Violence) у **Єгипті**, Центр реабілітації жертв катувань в Етіопії (Rehabilitation Centre for Victims of Torture in Ethiopia, RCVTE), «Альтернативи рятування Ліберії» (Rescue Alternatives Liberia, RAL) та Ліберійська асоціація психологічних послуг (Liberia Association of Psychosocial Services, LAPS) у **Ліберії**, Медична асоціація реабілітації жертв катувань (Association Medicale de Rehabilitation des Victimes de la Torture, AMRVT) у **Марокко**, «Допомога народній освіті та консультування для розширення можливостей» (People's Education Assistance and Counselling for Empowerment, PEACE) у **Намібії**, «Дії з реабілітації та забезпечення добробуту в'язнів» (Prisoners Rehabilitation And Welfare Action, PRAWA) у **Нігерії**, «UYISENGA N'MANZI» у **Руанді**, «Центр реабілітації жертв насильства Африканського центру запобігання конфліктам та їх розв'язання» (Le Centre de Soins des Victimes de Violences Rehabilitées, Centre Africain pour la Prévention et la Résolution des Conflits, VIVRE-CAPREC) у **Сенегалі**, Громадська асоціація психологічних послуг (Community Association for Psychosocial Services, CAPS) у **Сьєрра-Леоне**, Центр Амел з лікування та реабілітації жертв катувань (Amel Center for Treatment and Rehabilitation of Victims of Torture, ACTRVT) у **Судані**, Африканський центр з лікування та реабілітації жертв катувань (African Centre for Treatment and Rehabilitation of Torture Victims, ACTV) в **Уганді**, Асоціація молоді за мир та ненасильство/Центр реабілітації жертв катувань (Association Jeunesse pour la paix et la Non Violence/Centre de Rehabilitation des Victimes de la Torture, AJPNV) у **Чаді** тощо¹⁷.

Підсумовуючи різноманітний міжнародний досвід організації реабілітації для жертв катувань, варто зазначити, що він переважно полягає в діяльності неурядових організацій, що отримують державну підтримку на підставі спеціальних законів або спираються на неурядове фінансування, зокрема коштом міжнародних фондів і мереж, серед яких найпомітніша Міжнародна рада з реабілітації жертв катувань.

У контексті ратифікації та національної правової й організаційної імплементації Конвенції ООН проти катувань сприяння діяльності таким структурам громадянського суспільства – обов'язок держави, що випливає зі ст. 14 Конвенції. Водночас формування національних превентивних механізмів, передбачених Факультативним протоколом до Конвенції ООН проти катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання, відбувається паралельно зі зусиллями щодо допомоги жертвам катувань і структурно й організаційно з цією діяльністю не перетинається. Вибір моделі реабілітації значною мірою залежить від інституційної спроможності громадянського суспільства, наявності достатньої кількості підготовлених фахівців, що працюють за різними дисциплінами, необхідними для реабілітації жертв катувань, а також готовності держави, міжнародних і приватних інституцій, фізичних осіб забезпечувати фінансову та організаційну підтримку відповідних зусиль.

17 Зі списком реабілітаційних центрів для жертв катувань у Африці можна ознайомитися за адресою: <https://irct.org/uploads/media/5cf367ebaefb4de19f1fa2f7ebb1b26d.pdf>.

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА СУДОВА ПРАКТИКА

2.1. Законодавство України та національна судова практика

2.1.1. Дослідження національного законодавства на предмет чіткості, визначеності, дотримання принципу верховенства права

Відповідно до ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання¹⁸ (ратифікована Україною у 1987 р. із застереженням) під терміном «катування» розуміється будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюють державні посадові особи чи інші особи, які виступають як офіційні, чи з їхнього підбурювання, чи з їхнього відома, чи за їхньої мовчазної згоди. У цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково.

У ст. 3 «Заборона катування» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ратифікована Україною 1997 р.)¹⁹ гарантовано, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню і покаранню.

Основний Закон держави закріплює право кожного на повагу до його гідності (ст. 28). Конституція України забороняє такі протиправні дії, які безпосередньо порушують право на людську гідність:

- ▶ катування;
- ▶ жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність поводження;
- ▶ застосування жорстоких, нелюдських, таких, що принижують людську гідність покарань;
- ▶ піддавання людини (без її волі) науковим, медичним чи інших досліддам.

У ч. 1 ст. 127 Кримінального кодексу України (далі – КК України) закріплено склад злочину «катування»: «тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або

18 Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб»²⁰.

Катування й інші нелюдські та такі, що принижують гідність, види поведінки і покарання мають об'єктом посягання здоров'я, а також гідність, честь і волю. З буквального тлумачення випливає, що ключова, на що посягають наведені вище діяння, є гідність людини. Саме тому приділимо особливо увагу цьому об'єктові.

Гідність, відповідно до конституційних гарантій, визнається найвищою соціальною цінністю (ст. 3), на неї ніхто не має права посягати. Конституційний Суд України наголошує, що *людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав*. Наведене опосередковано підтверджується унікальним значенням людської гідності в Конституції України, за якою, зокрема, людина її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3); усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21); кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч. 1 ст. 68)²¹.

Норми Конституції України – норми прямої дії. Отож, у разі вчинення цих протиправних дій будь-яка особа може звернутись до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України, а винна особа повинна бути притягнута до відповідальності, відповідно до закону. Для кращого розуміння конституційного права на гідність привернемо увагу до правового висновку Конституційного Суду України в Рішенні у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190–1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.1999 р. № 11-рп/1999²²: «Наведене дає підстави для висновку, що невід'ємне право кожної людини на життя нерозривно поєднано з її правом на людську гідність. Як основні права людини вони зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини і громадянина і не можуть бути ні обмежені, ні скасовані».

Окрім того, кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55); кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68). Наголосимо, що право на заборону катування чи нелюдського або принизливого поведінки і покарання, незалежно від обставин чи поведінки жертви, абсолютне, обмеженню не підлягає. За ч. 2 ст. 64 Конституції України ст. 28 Основного Закону держави, не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Варто зазначити, що Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) передбачає право на повагу до гідності та честі, визначене в ч. 1 ст. 297, а саме: «Кожен має право на повагу до його гідності та честі».

20 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

21 Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22.05.2018 № 5-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>.

22 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190–1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.1999 № 11-рп/1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text>.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» під гідністю розуміється визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності²³.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) також передбачає повагу до людської гідності. У ст. 11 КПК України закріплена одна із ключових загальних засад кримінального провадження – повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи. Забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню і покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу в принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність.

Кожен має право захищати всіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час кримінального провадження.

Варто звернути увагу і на спеціальне законодавство, зокрема в ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію» закріплено: «Поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання.

У разі виявлення таких дій кожен поліцейський зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. У разі приховування фактів катування або інших видів неналежного поводження поліцейськими керівник органу протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності.

У разі виявлення таких дій поліцейський зобов'язаний повідомити про це орган досудового розслідування, уповноважений на розслідування відповідних кримінальних правопорушень, вчинених поліцейськими»²⁴.

Слід зазначити, що спільний наказ Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства охорони здоров'я України «Про порядок обліку фактів звернення та доставлення до закладів охорони здоров'я осіб у зв'язку із заподіянням їм тілесних ушкоджень кримінального характеру та інформування про такі випадки органів і підрозділів поліції» № 612/679 від 06.07.2016²⁵ не містить окремої норми щодо особливостей фіксації та реагування на факти виявлення тілесних ушкоджень, яких могли заподіяти працівники поліції. У разі надходження такого звернення лікар має діяти в загальному порядку й повідомляти про такий факт не незалежний орган, уповноважений проводити розслідування катувань, а орган поліції, розташований на території обслуговування медичного закладу, надаючи при цьому персональні дані заявника. Така практика не сприяє ефективному розслідуванню, а, навпаки, створює умови для перешкоджання цьому процесові з боку працівників поліції, які, можливо, причетні до неналежного поводження, зокрема й шляхом тиску на потерпілу особу. Наголосимо, що досудове розслідування кримінального

23 Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 №1. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/658-297.html>.

24 Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

25 Про порядок обліку фактів звернення та доставлення до закладів охорони здоров'я осіб у зв'язку із заподіянням їм тілесних ушкоджень кримінального характеру та інформування про такі випадки органів і підрозділів поліції: наказ Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства охорони здоров'я України №612/679 від 06.07.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1051-16#Text>.

правопорушення за ст. 127 КК України вестимуть слідчі органи Національної поліції відповідно до ст. 216 КПК України.

Досліджуючи питання катування та ширшого питання людської гідності, варто звернути увагу на рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України № 1–22/2018 (762/17) від 24.04.2018²⁶.

«Аналіз [статтей 27, 28](#) Основного Закону України у системному зв'язку з його [статтею 3](#), наведених юридичних позицій Конституційного Суду України дає підстави стверджувати, що у статтях 27, 28 Конституції України інституціалізовано не лише негативний обов'язок держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності, а й позитивний обов'язок держави, який полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод; гарантуванні порядку відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини; забезпеченні невідворотності відповідальності за порушення конституційних прав людини.

Конституційний Суд України вважає, що позитивний обов'язок держави стосовно впровадження належної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини передбачає забезпечення ефективного розслідування фактів позбавлення життя та неналежного поведіння, у тому числі й щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під повним контролем держави. Ефективність такого розслідування вимірюється його повнотою, всебічністю, оперативністю, незалежністю тощо. Незалежність розслідування порушень прав людини на життя та повагу до її гідності у місцях позбавлення волі означає, зокрема, те, що з погляду безстороннього спостерігача не має існувати жодних сумнівів щодо інституційної (ієрархічної) незалежності державного органу (його службових осіб), уповноваженого здійснювати офіційне розслідування таких порушень. У цьому аспекті не може бути досягнуто незалежності розслідування, якщо компетентний державний орган (його службові особи) інституційно залежить від органу (його службових осіб), якому підпорядковано систему місць позбавлення волі та який несе відповідальність за її функціонування.

Таким чином, на підставі [частин першої, другої статті 27, частин першої, другої статті 28](#) Конституції України у системному зв'язку з її [статтею 3](#) держава повинна впроваджувати законодавство, яке забезпечувало б здійснення ефективного розслідування за заявами, повідомленнями про порушення конституційних прав людини на життя та повагу до її гідності у місцях позбавлення волі компетентним державним органом (його службовими особами), що не перебуває в інституційній або ієрархічній залежності від державного органу (його службових осіб), якому підпорядковано систему місць позбавлення волі та який несе відповідальність за її функціонування.

У Конституції України встановлено, що органи державної влади зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України ([частина друга](#) статті 19); до повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів України ([пункт 3](#) частини першої статті 85); питання організації і діяльності, зокрема, органів досудового розслідування визначаються виключно законами України ([пункт 14](#) частини першої статті 92).

26 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України № 1–22/2018 (762/17) від 24.04.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text>.

Отже, Конституційний Суд України наголошує, що повноваження законодавця щодо врегулювання питань організації і діяльності органів досудового розслідування обмежені вимогою дотримання ним при здійсненні законотворчої діяльності приписів [Конституції України](#)».

Звертаємо увагу, що міжнародні акти дають підстави стверджувати про розмежування катувань від інших видів нелюдських і таких, що принижують гідність поведінки і покарання, проте окремого складу злочину в національному законі немає. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) нерідко ухвалює рішення за ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, вказуючи на порушення окремих видів нелюдських чи принизливих для гідності поведінь і покарань. Приміром, у рішенні в справі «Дорнеану проти Румунії» (Dorneanu v. Romania) ЄСПЛ встановив порушення ст. 3 Конвенції і вказав, що умови утримання під вартою, у яких перебував заявник із невиліковною хворобою, становили нелюдське поводження. Отож, норма ст. 127 КК України потребує удосконалення викладу її положень, а також, видається, за доцільне закріпити кримінальну відповідальність за інші види нелюдських або таких, що принижують гідність, поведінки і покарання. Це важливо і для забезпечення реалізації положень ст. 11 КПК України, адже *кожен має право захищати всіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час кримінального провадження. І кримінально-правових засобів на сьогодні немає, адже кримінально каране лише катування.*

Важливим законодавчим кроком у сфері реабілітації в Україні, зокрема реабілітації жертв катувань, стало ухвалення 03.12.2020 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я». Цей Закон поширюється на осіб з обмеженнями повсякденного функціонування та стосується царини охорони здоров'я. Під особою з обмеженнями повсякденного функціонування розуміється особа, яка внаслідок стану здоров'я або старіння втратила або може втратити здатність до участі в заняттєвій активності у спосіб і межах, звичайних для неї. Цей Закон, з одного боку, вказує на нормативну готовність держави регламентувати реабілітаційний напрям, а з іншого – дає можливість жертвам катувань отримувати реабілітаційну допомогу, зокрема психологічну.

2.1.2. Аналіз судової практики, зокрема ст. 127 КК України («Катування»), службових злочинів за КК України

Примусове годування як різновид катування

Відповідно до ч. 3 ст. 116 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України): «примусове годування засудженого, який заявив про відмову від прийняття їжі, забороняється. Примусове годування може бути застосовано лише на підставі рішення суду, прийнятого за висновком лікаря, що засудженому загрожує розлад здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю. Особа, яка відмовилася від прийняття їжі, з моменту встановлення цього факту має перебувати під постійним наглядом лікаря. При підготовці висновку лікар, зважаючи на стан здоров'я засудженого, визначає вид примусового годування. Питання про застосування примусового годування вирішується судом в порядку, передбаченому законом»²⁷.

Такий виклад норми належний, адже забезпечує судовий контроль, який реалізується, зокрема, на основі висновку лікаря. Судовий контроль – запорука дотримання прав людини. Однак зазначена стаття не містить норм права, які б регулювали питання визначення порядку (процедури) надання медичної допомоги засудженим, які відмовляються від вживання їжі (оголошують про голодування), що зробило неможливим виконання закону в цій частині.

²⁷ Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.

У Законі України «Про попереднє ув'язнення» норми, що стосуються застосування заходів примусового годування до осіб, узятих під варту, взагалі на сьогодні немає.

Проблема вітчизняного законодавства також брак порядку примусового годування, що повинен чітко регламентувати процедуру такого годування, щоб не було порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Національна судова практика ілюструє цю проблему, адже практично в кожному рішенні є вказівка на брак нормативного порядку примусового годування.

В ухвалі Ізяславського районного суду Хмельницької області від 31.01.2018, справа № 675/254/18²⁸, що стосувалася розгляду примусового годування особи, йшлося про брак нормативно встановленого порядку примусового годування:

«Захисник заперечив проти його задоволення, вказав, що не вбачає об'єктивних даних, які б свідчили про погіршення здоров'я засудженого, наголосив на відсутності нормативно встановленого порядку примусового годування.

На думку суду, з огляду на ту обставину, що засуджений фактично опинився перед загрозою розладу здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю, що підтверджено відповідними доказами, вжиття заходів щодо примусового годування шляхом вливання поживної рідкої харчової суміші через зонд не можуть вважатися такими, що принижують людську гідність.

Доводи захисника щодо відсутності нормативного врегулювання порядку примусового годування не є підставою для зміни висновку суду про необхідність застосування такого заходу до засудженого, оскільки останньому загрожує розлад здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю».

Аналогічні позиції містяться і в інших рішеннях суду, зокрема в ухвалі суду від 01.11.2018, справа №567/1050/15-к, ухвалі суду від 07.02.2018, справа №675/302/18.

ЄСПЛ наголошує на необхідності балансу між правом особи на особисту недоторканність та позитивним зобов'язанням держави відповідно до ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Невмержицький проти України» (Nevmerzhtsky v. Ukraine) ЄСПЛ констатував, що вона стосувалася одного зі складних питань тримання під вартою – застосування примусового годування до ув'язненого, що голодував. ЄСПЛ визнав, що у певних випадках держава може вдаватися до примусового годування для збереження життя і здоров'я ув'язненого, але лише у разі доведеної медичної необхідності.

В ухвалі Здолбунівського районного суду Рівненської області від 01.11.2018, справа № 567/1050/15-к²⁹, зазначено: «На думку колегії суддів, з огляду на ту обставину, що обвинувачений фактично опинився перед загрозою розладу здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю, що підтверджено належними доказами, вжиття заходів щодо примусового годування шляхом використання назогастрального зонду не можуть вважатися такими, що принижують людську гідність.

Доводи сторони захисту щодо відсутності нормативного врегулювання порядку примусового годування не є підставою для зміни висновку суду про необхідність застосування такого заходу

28 Ухвала Ізяславського районного суду Хмельницької області справа № 675/254/18 від 31.01.2018. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71943450>.

29 Ухвала Здолбунівського районного суду Рівненської області від 01.11.2018, справа № 567/1050/15-к, URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77610479>.

до обвинуваченого, оскільки останньому загрожує розлад здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю».

У контексті аналізованої проблематики пропонуємо звернути увагу на Мальтійську декларацію щодо тих, хто оголосив голодування. Цей документ Всесвітньої медичної асоціації належить до документів професійної неурядової організації. Його можна прирівнювати, за суттю, до актів «м'якого права», з визначенням його квазірекомендаційної ролі. Отож, ця Декларація має лише рекомендаційний характер. Проте в ній теж є балансувальні норми, приміром, у п. 2, зазначено: «Цей конфлікт цінностей стає очевидним, коли особа, яка оголосила голодування і надала чіткі вказівки не рятувати її життя, впадає в кому і близька до смерті. Моральні зобов'язання змушують лікаря рятувати пацієнта від смерті, навіть якщо це суперечить бажанням останнього. З іншого боку, є зобов'язання лікаря поважати незалежність пацієнта. Втручання лікаря може порушити право пацієнта розпоряджатися собою. Невтручання може привести до того, що лікар допустить смерть пацієнта, якій можна було б запобігти»³⁰.

ЄСПЛ завжди наголошує на святості людського життя (приміром, рішення у справі «Арская проти України»), тому при балансуванні право на життя переважатиме.

Актуальність цього питання важко переоцінити. 05.11.2020 у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону за № 4323 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування³¹ та проєкт Закону за № 4324 про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування³². Проєктом Закону за № 4323 пропонується внести зміни до ст. 116 КВК України в частині визначення правових підстав для затвердження порядку та видів примусового годування, а також умов тримання засуджених, які відмовляються від прийняття їжі (оголошують про голодування), та ст. 11 Закону України «Про попереднє ув'язнення» в частині визначення правових підстав для застосування до осіб, узятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі (оголошують про голодування), заходів примусового годування. А проєкт закону за № 4324 спрямований на вдосконалення окремих положень законодавства в частині врегулювання процедури розгляду судами питання застосування заходів примусового годування таких осіб, які відмовляються від їжі (оголошують голодування). Згідно з проєктом закону, пропонується доповнити Кодекс статтею 206¹, якою визначається, що до підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою і який заявив про відмову від прийняття їжі, може бути застосоване примусове годування лише на підставі ухвали слідчого судді, суду.

Аналіз чинного законодавства та національної судової практики дає підстави дійти висновку про необхідність розробити порядок примусового годування, у якому прописати алгоритм, зокрема дій медичних працівників при підготуванні висновку для рішення суду. Звісно, що пропонувані зміни слугуватимуть встановленню порядку та видів примусового годування, а також умов тримання засуджених, які відмовляються від прийняття їжі. У проєкті закону № 4323 закріплено, що такий порядок має встановлювати Кабінет Міністрів України. Привертає увагу і запровадження ще одного механізму контролю, попри судовий через слідчого суддю, а саме невідкладне інформування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про ухвалення судом рішення щодо примусового годування засудженого начальником установи виконання покарань.

30 Мальтійська декларація щодо тих, хто оголосив голодування, від листопад 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_333#Text.

31 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування: проєкт Закону України №4323. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70347.

32 Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування: проєкт Закону України №4324. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=70348.

Катування в соціально-реабілітаційному центрі

Розглядаючи таку категорію справ, судам варто звертати увагу на суб'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 127 КК України, яка характеризується умисною формою вини та наявністю спеціальної мети – спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать її волі.

У вироку Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 29.08.2013, справа № 159/1061/13-к³³ (URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33712532>) зазначено: до суду був скерований обвинувальний акт, відповідно до якого чергового з режиму Волинського обласного соціально-реабілітаційного центру обвинувачено в тому, що він, ігноруючи виконання своїх посадових обов'язків щодо недопустимості застосування фізичного насилля стосовно дітей, 06.11.2012 р., у робочий час, перебуваючи на робочому місці, систематично, повторно, з метою умисного заподіяння тілесних ушкоджень, вчиняв фізичне насильство над вихованцями вказаного закладу, що виразилось у завданні ударів шкіряним ременем, чим заподіяв тілесні ушкодження останнім, тим самим скоїв злочини, передбачені ч. 1 ст. 125, ч. 2 ст. 125, ч. 2 ст. 127 Кримінального кодексу України.

«...Таким чином своїми умисними діями, що виразилися в умисному заподіянні сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого вчинити дії, що суперечать його волі, з метою покарати його, а також з метою залякати, вчиненими повторно, ОСОБА_3 обвинувачується досудовим слідством у вчиненні катування, тобто кримінального правопорушення, передбаченого [ст.127 ч.2 КК України](#).

Аналізуючи зібрані в ході судового розгляду докази суд звертає увагу на те, що всі потерпілі в суді, підтвердивши факт нанесення їм побоїв, вказали на завдання їм від одного до десяти ударів, тобто меншу кількість, ніж вказували в ході досудового слідства, заперечили, що обвинувачений знімав штани при цьому, а також вказували, що біль був короточасний, не перешкодив вести звичайний спосіб життя через нетривалий час, підтвердивши покази обвинуваченого з приводу цих обставин. Останній також вказував, що тілесні покарання ним застосовувались після виховних розмов з потерпілими, з метою дотримуватись розпорядку дня, коли неповнолітні не реагували на раніше зроблені зауваження. При цьому спростував, що примушував потерпілих вчиняти певні дії, проти їх волі, що підтвердили в суді потерпілі. Таким чином, суд вважає відсутніми достатні докази того, що тілесні покарання застосовувались ОСОБА_3 з метою примусити потерпілих вчинити дії, що суперечать їх волі з метою їх покарати, а також залякати і перекваліфіковує їх зі [ст. 127 ч. 2 КК України](#) на [ст. 126 ч. 1 КК України](#) як умисне завдання побоїв, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень. Дані дії слід перекваліфікувати по епізодах щодо потерпілих ОСОБА_11, ОСОБА_12, ОСОБА_13, ОСОБА_14, ОСОБА_15, ОСОБА_7, ОСОБА_16, ОСОБА_8, ОСОБА_4, ОСОБА_17, ОСОБА_9, ОСОБА_5, ОСОБА_18. Епізоди по ОСОБА_19, ОСОБА_10, ОСОБА_6 раніше кваліфіковано за [ст. 125 ч. 1, ч. 2 КК України](#) і додаткової кваліфікації не потребують.

Отже, остаточно дії ОСОБА_3 слід кваліфікувати за ст.ст. 125 ч. 1, 125 ч. 2, 126 ч. 1 КК України».

Ухвала Колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Волинської області від 17.11.2015, справа № 159/1061/13-к³⁴:

«Катуванням, на кваліфікації якого наполягає прокурор, відповідно до [ст. 127 КК України](#), визнається умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного морального страждання

³³ Вирок Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 29.08.2013 справа № 159/1061/13-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33712532>.

³⁴ Ухвала Колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Волинської області від 17.11.2015, справа № 159/1061/13-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54664208>.

шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб.

Відповідно до ч. 1 [ст. 9 Конституції України](#) та [ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 року № 1906-IV «Про міжнародні договори України»](#) чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України і застосовуються вони у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Міжнародні договори України, які набрали чинності у встановленому законом порядку та встановлюють інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідних актах законодавства України, мають перевагу над внутрішньодержавними законодавчими актами.

Особливе місце серед міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, належить Конвенції, ратифікованій [Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР](#) «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція), Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції». Із моменту приєднання до Конвенції Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері захисту прав людини. Частиною таких зобов'язань відповідно до статей 32, 46 Конвенції є **визнання Україною юрисдикції ЄСПЛ, яка поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, а також виконання остаточних рішень ЄСПЛ у справах проти України.**

Враховуючи вищевикладене, при визначенні кваліфікації дій ОСОБА_1 зокрема при з'ясуванні понять, необхідно взяти до уваги ст. 3 Європейської Конвенції про права людини та практики Європейського Суду, згідно з якими катуванням визначається **тяжка форма нелюдського поводження** із визначеною метою, тобто поводження, що спеціально заподіює **жорстокі фізичні або психічні страждання** або грубо принижує людину перед іншими людьми чи змушує її діяти проти своєї волі або совісті.

Міра жорстокості є відносною та являється оціночним поняттям, яке залежить від обставин кожної конкретної справи. Однак аналіз правових норм, дає підстави зробити висновок, що **наслідком катування** є не просто фізичний біль, а сильний фізичний біль, **біль найвищого ґатунку, нестерпний фізичний біль**, що є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони вказаного складу злочину. У міжнародній практиці саме ступінь фізичного болю є одним із критеріїв відмежування катування від інших форм поганого поводження.

Крім того, з суб'єктивної сторони злочин, який кваліфікується за [ст. 127 КК України](#) та органами досудового слідства інкримінувався в вину ОСОБА_1, характеризується умисною формою вини та наявністю спеціальної мети спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать її волі (наприклад повідомити якісь відомості, що останній бажає зберегти у таємниці).

Аналізуючи докази по справі, зокрема пояснення обвинуваченого ОСОБА_24, який визнав свою вину в тому, що бив дітей ремнем за порушення ними встановленого в закладі порядку та з метою покращення дисципліни вихованців, при цьому не примушував вчиняти будь-які дії проти їх волі. Вказане підтверджують в своїх показаннях неповнолітніх потерпілі ОСОБА_10, ОСОБА_15 та інші, які зазначають, що ОСОБА_1 наносив їм удари за допущені порушення дисципліни в навчальному закладі, голосні розмови після відбою, залишення без дозволу вихователів території Центру. Вказували, що біль був короткочасний, не перешкоджав вести звичайний спосіб життя через нетривалий час, підтвердивши покази обвинуваченого з приводу цих обставин.

Жоден з потерпілих, під час розгляду справи в суді, не вказував, що ОСОБА_24 примушував їх до вчинення будь-яких дій, які б суперечили їх волі. Крім того, медичні працівники Центру, у своїх поясненнях зазначають, що ніхто з потерпілих вихованців, не звертався до них зі скаргами на фізичну біль, заподіяння тілесних ушкоджень чи будь-яких інших. Зазначені обставини приводять до висновку, що потерпілі усвідомлювали, що їх поведінка суперечила встановленому порядку.

З огляду на вищевикладене, колегія суддів, взявши до уваги показання обвинуваченого, потерпілих, свідків та інші докази, в їх сукупності вважає, що в діях ОСОБА_1 відсутні ознаки катування, визначеного [ст. 127 КК України](#), а лише наявні ознаки умисного завдання побоїв, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень, так як судом встановлено, що удари обвинуваченим наносилися потерпілим з метою дотримання ними умов виховного процесу та внутрішньої дисципліни закладу та жодних наслідків, від таких дій обвинуваченого ОСОБА_1 не настало, крім покращення поведінки вказаних осіб».

Варто наголосити, що у своїй **ухвалі Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.05.2016, справа № 159/1061/13-к³⁵**, підтримав висловлену апеляційним судом Волинської області позицію, підкресливши: *«Враховавши зазначене, апеляційний суд на законних засадах погодився із висновком місцевого суду про відсутність в діях ОСОБА_2 умислу і ознак катування, передбачених [ст. 127 КК України](#), та кваліфікацією його дій як умисного завдання побоїв, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень»*.

Отже, розглядаючи злочини передбачені ст. 127 КК України судам варто звертати увагу на суб'єктивну сторону злочину, яка характеризується прямим умислом і хоча б однією спеціальною метою з чотирьох, зазначених у диспозиції ч. 1 ст. 127: 1) примусити потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, зокрема отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання; 2) покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним чи іншою особою або у скоєнні яких його чи іншу особу підозрюють; 3) залякати його чи інших осіб; 4) дискримінувати його чи інших осіб. Саме за наявністю мети цей злочин слід відмежовувати від мордування (ч. 2 ст. 126). Окрім того, у судовій практиці, зокрема наведеній, для розмежування кримінальних правопорушень за ст. 127 КК України та ст. 126 КК України, тобто катування від побоїв, слід враховувати міру жорстокості, що є оцінним поняттям. При національному правозастосуванні з урахуванням міжнародної практики враховується: 1) наслідок катування, тобто не просто фізичний біль, а сильний фізичний біль, біль найвищого ґатунку, нестерпний фізичний біль, що є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину за ст. 127 КК України; 2) ступінь фізичного болю – один із критеріїв відмежування катування від інших форм поганого поводження. Оцінювання ступеня болю може вестися, приміром, шляхом аналізу медичної документації при зверненні потерпілого по медичну допомогу, показань лікарів як свідків, які надавали медичну допомогу, показань свідків, висновку експерта. Керівництво з ефективного розслідування та документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Стамбульський протокол), хоча не обов'язковий документ (тому не ратифікується), проте визнає, зокрема, ООН, Європейським Союзом і повинно імплементуватись у національне законодавство, щоб забезпечити своєчасне, неупереджене та ефективне розслідування всіх заяв про катування згідно зі стандартами Стамбульських правил.

Катування працівниками поліції

Відповідно до ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному

³⁵ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.05.2016 справа № 159/1061/13-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57898539>.

порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. У ст. 17 КПК України зазначено, що всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи.

Катування працівниками правоохоронних органів одне з найжорстокіших, адже особа, яку піддають катуванню, не має можливості захистити себе. Такі злочини зазвичай скоює група осіб, що унеможлиблює будь-який спротив для свого захисту з боку потерпілого. Розглядаючи справи щодо катування потерпілих працівниками поліції, суди звертають увагу не лише на склад злочину, передбачений ст. 127 КК України, а й на критерії відмежування катування від інших злочинів, визначені міжнародними стандартами.

Відповідно до вироку Луцького міськрайонного суду Волинської області від 22.09.2016, справа № 161/1372/16-к³⁶, трьох працівників поліції визнано винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 365 КК України, та виправдано у вчиненні злочину за ч. 2 ст. 127 КК України, у зв'язку з відсутністю в їхніх діях складу злочину. Суд першої інстанції, виправдовуючи обвинувачених за ч. 2 ст. 127 КК України, звернув увагу на таке:

«За змістом ст. 3 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованій Законом України №475/97-ВР, від 17.07.1997 року, а також згідно з практикою Європейського Суду з прав людини катуванням визначається тяжка форма нелюдського поводження із визначеною метою, тобто поводження, що спеціально заподіює жорстокі фізичні або психічні страждання або грубо принижує людину перед іншими людьми чи змушує її діяти проти своєї волі або совісті.

При цьому, міра жорстокості є відносною та являється оціночним поняттям, яке залежить від обставин кожної конкретної справи. Наслідком катування є не просто фізичний біль, а сильний фізичний біль, тобто біль найвищого ґатунку, нестерпний, що є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони відповідного складу злочину. Саме ступінь фізичного болю в міжнародній практиці є одним із критеріїв відмежування катування від інших форм поганого поводження.

Проаналізувавши зазначені положення національного та міжнародного законодавства, суд дійшов до висновку про те, що з суб'єктивної сторони злочин, який кваліфікується за ст. 127 КК України та органами досудового розслідування інкримінувався в винуваченим ОСОБА_1, ОСОБА_2 та ОСОБА_3 характеризується умисною формою вини та наявністю спеціальної мети спонукати потерпілого вчинити дії, що суперечать його волі, однак із зібраних в кримінальному провадженні доказів, зокрема пояснень обвинувачених та потерпілого убачається, що насильство застосовувалось до потерпілого саме у зв'язку із протиправною поведінкою останнього, хоч вона, як встановлено в суді, і не потребувала його застосування, у такій мірі».

Ухвалою Апеляційного суду Волинської області від 10.04.2017, справа № 161/1372/16-к³⁷, вказаний вирок суду першої інстанції змінено лише в частині призначеного їм покарання.

Верховний Суд колегією суддів першої судової палати Касаційного кримінального суду в постанові від 17.07.2018, справа № 161/1372/16-к³⁸, переглядаючи цю справу наголосив: «Катування визначається тяжкою формою нелюдського поводження з визначеною метою, тобто поводження, що спеціально заподіяно в жорсткій фізичній формі, супроводжується фізичними та

36 Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 22.09.2016 справа № 161/1372/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61464129>.

37 Ухвала Апеляційного суду Волинської області від 10.04.2017, справа № 161/1372/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66036254>.

38 Постанова Верховного Суду колегії суддів першої судової палати Касаційного кримінального суду від 17.07.2018, справа № 161/1372/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75473836>.

психічними стражданнями або грубо принижує людину перед іншими людьми чи змушує її діяти проти своєї волі або совісті.

Суд першої інстанції, з яким погодився й апеляційний суд, виправдовуючи Особу 2, Особу 1 та Особу 6 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 127 КК, правильно визначив, що події, які відбувались у райвідділу, а саме – дії засуджених, з урахуванням установлених обставин справи, не вказують на застосування до потерпілого таких дій, які б призвели до сильного фізичного болю, нестерпного, що є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони відповідного складу злочину.

Крім того, суд апеляційної інстанції проаналізував доводи апеляційних скарг прокурора та потерпілого в частині виправдування засуджених за ч. 2 ст. 127 КК та на підтвердження висновків суду першої інстанції додатково зазначив, що із суб'єктивної сторони такий злочин характеризується умисною формою вини та наявністю спеціальної мети спонукати потерпілого вчинити певну дію, однак таких доказів не надано стороною обвинувачення, а з установлених судом обставин справи не вбачається таких дій винних осіб, які б указували на наявність складу злочину, що інкримінується.

Суд першої інстанції, з яким погодився й апеляційний суд, виправдовуючи Особу 2, Особу 1 та Особу 6 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 127 КК, правильно визначив, що в діях останніх відсутній такий склад злочину, а тому доводи прокурора та потерпілого в цій частині є неспроможними.

Посилання прокурора в касаційній скарзі на те, що суд апеляційної інстанції, не дослідив доказів безпосередньо в судовому засіданні, а дав їм детальну оцінку з урахуванням положень, передбачених ч. 3 ст. 404 КПК, не свідчать про наявність будь-яких істотних порушень суду апеляційної інстанції, оскільки останній при прийнятті рішення керувався матеріалами кримінального провадження, дослідженими судом першої інстанції, і при цьому обставинам кримінального провадження не було дано іншої оцінки».

Отже, розв'язуючи питання щодо наявності в діях обвинуваченого складу злочину, передбаченого ст. 127 КК України, судам треба враховувати наявність однієї з ознак об'єктивної сторони, а саме наявність нестерпного, сильного фізичного болю та психологічних страждань, про що йшлося вище. Окрім того, видається, що при розслідуванні кримінальних правопорушень за ст. 127 КК України, при яких суб'єкт вчинення злочину – працівник Національної поліції, повинна бути передбачена альтернативна підслідність, адже ефективність розслідування у таких випадках сумнівна через інстанційну чи ієрархічну залежність.

Вважаємо за доцільне оновити порядок обліку фактів звернення та доставлення до закладів охорони здоров'я осіб у зв'язку із заподіянням їм тілесних ушкоджень кримінального характеру та інформування про такі випадки органів і підрозділів поліції, зокрема в частині суб'єкта інформування, якщо потерпілий вказує, що став жертвою катування саме в органах поліції. Приміром, таким суб'єктом може бути орган прокуратури.

Катування в місцях позбавлення волі

Особливо гостро постає питання про розкриття злочину, передбаченого ст. 127 КК України та покарання винних, коли потерпілими виступають ув'язнені та засуджені до позбавлення волі. Варто підкреслити, що катування – це не тільки активні дії, а й вчинення бездіяльності, що передбачено міжнародним законодавством. Низка проблем виникає при оціненні сильного фізичного болю, моральних і фізичних страждань, особливо щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі. На цьому варто акцентувати особливу увагу, адже проведення судово-медичної

експертизи в межах виправної установи вкрай проблематичне, особливо з приводу визначення ступеня насильства (фізичного чи психічного), жорстокості, погрози, побоїв тощо. Крім того, у судово-слідчій практиці є проблеми з установленням ознак саме спричинення фізичних і моральних страждань, бо їх фіксація повинна проходити з урахуванням конкретних обставин справи. Адміністрація установ виконання покарань здебільшого не готова відкривати правдиві обставини, як і засуджені, що могли бути свідками події, адже їм продовжувати там перебувати. З цих причин важко встановити часовий проміжок між завданням побоїв, мученням тощо, а отже, неправильні висновки призводять до слідчо-судових помилок, особливо при визначенні характеру і ступеня небезпеки того чи іншого виду катування.

Аналіз ст. 127 КК України дає підстави твердити, що кваліфікуючими ознаками є повторність, вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб, вчинення катування з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. У науковій літературі неодноразово обговорювалося питання про необхідність у ч. 3 ст. 127 КК України передбачити кримінальну відповідальність службових осіб.

Також у судовій практиці є численні випадки кваліфікації діяння, передбаченого ст. 127 КК України, за сукупністю з іншими злочинами. Зокрема, до Маневицького районного суду Волинської області скеровано обвинувальний акт, відповідно до якого працівників Маневицької виправної колонії № 42 обвинувачено у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 127 КК України та ч. 2, 3 ст. 365 КК України. За даними досудового розслідування, з метою принизити особисту гідність засудженого, працівники Маневицької виправної колонії, примушували потерпілого стати на коліна та просити вибачення за вчинену ним 15 березня 2011 р. втечу з установи виконання покарань. Крім того, один із обвинувачених, діючи з вищевказаною метою, а також, щоб завдати фізичного болю потерпілому, примусив останнього рухатися перед працівниками Маневицької виправної колонії № 42 на колінах з власними кросівками в зубах зі свого службового кабінету, що розташований на другому поверсі, по бетонній підлозі та сходинковому маршу на перший поверх у приміщення № 2 для проведення особистого обшуку засуджених, внаслідок чого потерпілий зазнав тілесних ушкоджень у вигляді синців передніх поверхонь обох колін і множинних саден обох колін.

Начальник Маневицької виправної колонії № 42, обвинувачений у вчиненні злочину, продовжуючи свої протиправні дії, які виразилися в організації та керуванні катуванням засудженого, без будь-яких підстав для застосування фізичної сили і спеціальних засобів до цього засудженого, бо останній перебував у наручниках із заведеними назад руками і будь-якого опору не чинив, у приміщенні для проведення особистого обшуку засуджених, з метою покарати потерпілого за вчинену ним втечу з установи виконання покарань та заподіяти сильний фізичний біль та фізичні й моральні страждання, віддав наказ начальникові відділу нагляду і безпеки установи, черговому помічникові начальника установи, молодшому інспекторові відділу нагляду і безпеки прикувати в цьому приміщенні потерпілого наручниками до металевої решітки вікна із заведеними назад руками на висоті приблизно 1,7 м та залишити останнього в такому положенні роздягнутим на ніч. Потерпілий, будучи обмеженим у рухах та перебуваючи в безпорадному стані, внаслідок зазначених тілесних ушкоджень, спричинених обвинуваченими, помер на місці події.

У вирокі Маневицького районного суду Волинської області від 02.06.2015, справа № 164/160/13-к³⁹, зазначено:

«Крім того, обвинуваченим ОСОБА_4 вчинено кримінальне правопорушення, передбачене ч. 3 ст. 27, ч. 2 ст. 365 КК України, оскільки він, будучи службовою особою, умисно вчинив дії, що виразились в організації перевищення службових повноважень, тобто організував вчинення дій,

³⁹ Вирок Маневицького районного суду Волинської області від 02.06.2015, справа № 164/160/13-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44497148>.

які явно виходять за межі наданих службовій особі прав та повноважень, що завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, інтересам окремого громадянина та державним інтересам, а також супроводжувалося насильством над потерпілим, болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого діями.

Також підсудним ОСОБА_4 вчинено кримінальне правопорушення, передбачене ч. 3 ст. 27, ч. 1 ст. 127 КК України, оскільки він умисно вчинив дії, які виразились в організації катування, тобто в організації умисного заподіяння сильного фізичного болю та фізичного страждання шляхом мучення та інших насильницьких дій (нанесення численних тілесних ушкоджень) з метою покарати потерпілого за, скоєні ним, дії.

Аналізуючи зібрані та досліджені в судовому засіданні докази в їх сукупності суд вважає, що ОСОБА_7, ОСОБА_6, ОСОБА_13, ОСОБА_12, ОСОБА_11, ОСОБА_10, ОСОБА_9, ОСОБА_8, оскільки вони, будучи службовими особами, умисно групою осіб без попередньої змови між собою вчинили дії, які явно виходять за межі наданих службовій особі прав і повноважень, що супроводжувались насильством та застосуванням спеціальних засобів до потерпілого, які завдали істотної шкоди охоронюваним законом правам, інтересам окремого громадянина та державним інтересам, а також супроводжувалося насильством над потерпілим, болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого діями.

Крім того, обвинувачені ОСОБА_7, ОСОБА_6, ОСОБА_13, ОСОБА_12, ОСОБА_11, ОСОБА_10, ОСОБА_9, ОСОБА_8 вчинили кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 28, ч. 1 ст. 127 КК України, оскільки групою осіб без попередньої змови між собою вчинили катування потерпілого, тобто умисне заподіяння йому сильного фізичного болю та фізичного страждання шляхом мучення та інших насильницьких дій (нанесення численних тілесних ушкоджень) з метою покарати потерпілого за дії, скоєні ним».

Апеляційний суд Волинської області ухвалою від 11.08.2015, справа №164/160/13-к⁴⁰, залишив подані апеляційні скарги без задоволення, а вирок Маневецького районного суду Волинської області від 02.06.2015 відносно засуджених – без зміни.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ ухвалою від 31.01.2019, справа № 164/160/13-к⁴¹, касаційні скарги задовольнив частково, ухвалу Апеляційного суду Волинської області від 11.08.2015 скасував і призначив новий розгляд у суді апеляційної інстанції. Суд касаційної інстанції вважає доводи, викладені в касаційній скарзі прокурора про невідповідність призначеного покарання до тяжкості скоєного злочину через м'якість, обґрунтованими. Суд наголосив на недостатньо враховану судами роль у вчинених злочинах саме одного з обвинувачених, який, будучи службовою особою, умисно вчинив дії, що виразились в організації перевищення службових повноважень, тобто організації вчинення дій, які явно виходять за межі наданих службовим особам прав і повноважень, що завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, інтересам окремого громадянина та державним інтересам, а також супроводжувалися насильством над потерпілим, завдали фізичного болю і були образливими для особистої гідності, болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого діями. Також засуджений вчинив дії щодо організації катування, тобто в організації умисного заподіяння сильного фізичного болю та фізичного страждання шляхом мучення із застосуванням насильства (заподіяння численних тілесних ушкоджень) з метою покарання потерпілого за скоєні ним дії.

40 Ухвала Апеляційного суду Волинської області від 11.08.2015, справа № 164/160/13-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48391411>.

41 Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ ухвалою від 31.01.2019, справа №164/160/13-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79684869>.

Враховуючи наведену судову практику, судам при ухваленні рішень також необхідно враховувати домірність покарання скоєному злочину, щоб воно не було занадто суворе чи занадто м'яке. Окрім того, вважаємо за доцільне доповнити ст. 127 КК України ще однією кваліфікуючою ознакою, а саме тією, яка характеризуватиме суб'єкт вчинення злочину, – вчинення катування службовою особою, щоб не кваліфікувати за сукупністю, не «підлаштовувати» службовий злочин, а передбачити чітку відповідальність за протиправні дії з суворою санкцією статті.

Катування у психіатричних закладах

Суспільний резонанс породжують також випадки порушення прав осіб з психічними розладами, які перебувають у спеціальних медичних закладах і з огляду на стан свого здоров'я безпорадні та втратили можливість адекватно реагувати на протиправні дії щодо себе.

Окремо слід зупинитися на питанні мети застосування катувань до психічно хворих осіб, яка межує зі здоровим глуздом. Якщо в колоніях та слідчих ізоляторах катування – засіб отримання потрібної інформації, зобов'язання вчинення певних дій тощо, то катування психічно хворих – це передусім прояв неконтрольованої жорстокості та агресії до особи, яка викликає роздратування самим фактом свого існування, адже вимагає спеціального догляду. Застосовуючи катування, працівники медичних закладів, фактично відносять психічно хворих до «нижчої раси», яка не в змозі відстоювати свої права, а отже не повинна належати до повноцінних членів суспільства.

Необхідно підкреслити, що катування осіб з психічними розладами – це доволі латентний злочин, який важко виявити через режимність відповідних медичних закладів, кругову поруку та складність налагодження зворотного зв'язку з такими особами. Саме цим і користуються медичні працівники, які дозволяють собі застосовувати катування, принижуючи тим самим гідність громадян, які через певні обставини страждають відповідними психічними розладами. Іншими словами, катування осіб з психічними розладами стали можливими внаслідок недосконалого регулювання надання психіатричної допомоги та браку дієвих механізмів громадського контролю за відповідною сферою⁴².

Варто привернути увагу до міжнародного досвіду, зокрема Європейський комітет з питань запобігання катуванням у своїх Стандартах вказує на особливості діяльності психіатричних установ і порушення, які можуть бути розцінені як катування та неналежне поводження. Зокрема, «Комітет під час відвідування психіатричних закладів насамперед повинен переконатися, чи немає якихось ознак навмисного жорстокого поводження з пацієнтами. У кожному психіатричному закладі виникають випадки, коли необхідно вгамувати пацієнта у збудженому або агресивному стані. Це є сферою, якій Комітет приділяє особливу увагу з огляду на можливі зловживання силою, що може призвести до жорстокого поводження. Гамування пацієнта із застосуванням фізичної сили повинне стати об'єктом чітко визначеної політики... У зв'язку з цим слід також згадати про ізолювання (мається на увазі тримання в окремій замкненій кімнаті) буйних або «некерованих» пацієнтів. Вразливість осіб з психічними розладами вимагає посиленої уваги до них, аби запобігти будь-яким вчинкам, або уникнути якогось недогляду, які можуть негативно вплинути на стан хворого. Тому поміщення пацієнта без його згоди до закладу з надання психіатричної допомоги повинне завжди супроводжуватись належними гарантіями. Як і в будь-якому іншому місці позбавлення свободи, в психіатричних закладах повинна існувати ефективна процедура подання скарг, що є основною гарантією проти жорстокого поводження. Мають існувати спеціальні положення, що дозволить пацієнтам звертатися із скаргами до конкретного органу та надсилати в конфіденційному порядку інформацію до відповідних органів влади поза межами

⁴² Філатов А. Застосування катування до пацієнтів психіатричних медичних закладів. URL: <http://pk.khpg.org/index.php?id=1492598471>.

лікувального закладу... Пацієнти повинні мати змогу посилати та отримувати листи, користуватися телефоном і зустрічатися із членами своєї сім'ї та друзями. Має бути забезпечений також конфіденційний доступ до адвоката. Пацієнт, якого було поміщено без його згоди до психіатричного закладу, повинен бути виписаний, як тільки його психічне здоров'я дозволить це зробити... Окрім того, пацієнт повинен сам мати можливість робити звернення через раціональні проміжки часу з тим, щоб питання про необхідність його перебування у закладі було розглянуте судовим органом»⁴³.

Варто привернути увагу до позитивних законодавчих змін в аспекті правочинностей недієздатних осіб, а саме визнання неконституційним ч. 2 ст. 8 Закону України «Про звернення громадян», за яким не розглядаються «звернення осіб, визнаних судом недієздатними» та другого речення ч. 4 ст. 16 цього ж Закону стосовно звернення зі скаргою в інтересах недієздатних осіб лише їхніми законними представниками. Конституційний Суд України в рішенні у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян» (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) від 11.10.2018 № 8-р/2018⁴⁴ надав такі правові висновки:

«Передбачене частиною другою статті 8 Закону повне позбавлення осіб, визнаних судом недієздатними, права на звернення не забезпечує розумного і пропорційного співвідношення між застосованим обмеженням цього конституційного права та переслідуваною метою недопущення перевантаження органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб зазначених органів у демократичній правовій державі, якою є Україна, оскільки ці особи втрачають можливість реалізувати вказане конституційне право, у тому числі звертатися з питань щодо порушення своїх прав і свобод, їх захисту та поновлення до уповноважених законом органів і осіб.

Передбачений законодавством представницький спосіб захисту прав, свобод і законних інтересів особи, визнаної судом недієздатною, є додатковим засобом захисту її прав, свобод і законних інтересів. Однак за неналежного виконання законними представниками їх обов'язків або зловживання ними своїми правами захист та/або поновлення порушених прав, свобод і законних інтересів осіб, визнаних судом недієздатними, є неможливим у зв'язку з відсутністю в Законі положень, які дозволяли б подання іншим, крім законного представника, суб'єктом відповідної скарги в інтересах таких осіб, а також самою особою, визнаною судом недієздатною».

Національне законодавство також передбачає можливість застосування фізичного обмеження чи ізоляції осіб з психічними розладами. Відповідно до Правил застосування фізичного обмеження та (або) ізоляції при наданні психіатричної допомоги особам, які страждають на психічні розлади, затверджених наказом МОЗ України № 240 від 24.03.2016, «ізоляція – відокремлення від оточуючих особи, яка за своїм психічним станом представляє безпосередню небезпеку для себе або інших осіб, з метою унеможливлення скоєння суспільно небезпечного діяння, надання медичної допомоги». Фізичне обмеження, відповідно до затверджених Правил, – застосування до особи, яка за своїм психічним станом становить безпосередню небезпеку для себе або інших

43 Фіксація та розслідування катувань у місцях несвободи: аналіз законодавства. URL: <http://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2018/11/Fiksatsiia-ta-rozsliduvannia-katuvan-.pdf>

44 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян» (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) від 11.10.2018 № 8-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text>.

осіб, ременів для фіксації, виробів медичного призначення, відповідно до чинного законодавства, з метою обмеження рухів⁴⁵.

При застосуванні фізичного обмеження та (або) ізоляції лікар-психіатр заповнює форму первинної облікової документації № 066–2/о «Протокол застосування фізичного обмеження та (або) ізоляції при наданні психіатричної допомоги особам, які страждають на психічні розлади», що додана до форми № 003/о, та форму первинної облікової документації № 066–3/о «Журнал реєстрації застосування фізичного обмеження та (або) ізоляції при наданні психіатричної допомоги особам, які страждають на психічні розлади».

Строк разового застосування ізоляції не може перевищувати восьми годин, для продовження строку необхідне нове призначення комісією лікарів-психіатрів у складі не менше ніж двох осіб. Кожні дві години лікар-психіатр оцінює зміни у психічному та фізичному стані пацієнта, що фіксує у формі № 003/о. У нічний час ізоляцію застосовувати не можна.

Застосування ізоляції припиняється негайно після покращення стану особи до рівня, що не становить загрози для неї та оточення.

Приміщення, у якому застосовують ізоляцію, повинне мати площу не менше ніж 7 м² та достатньо великі вікна, щоб забезпечити природне освітлення в нормальних умовах і доступ свіжого повітря. Особа, до якої застосовують ізоляцію, повинна мати безперешкодний доступ до санітарних засобів, які відповідають вимогам гігієни та дозволяють усамітнення. Особа повинна завжди мати доступ до чистої питної води та харчування тричі на день з розумними інтервалами. У разі негативних змін у фізичному та психічному стані особи застосування ізоляції негайно припиняють.

Строк разового застосування фізичного обмеження не може перевищувати чотирьох годин. Для його продовження, але не більше ніж до восьми годин, необхідно нове призначення комісією лікарів-психіатрів. Кожні тридцять хвилин лікар-психіатр оцінює зміни в стані пацієнта, що фіксує у формі № 003/о. У разі негативних змін у фізичному стані особи застосування фізичного обмеження негайно припиняють.

Фізичне обмеження застосовують за допомогою ременів для фіксації. Ремені для фіксації накладають лише на гомілки, стегна, плечі, передпліччя, груди. Ремені для фіксації повинні бути сертифікованими виробами медичного призначення. Заборонено накладати ремені для фіксації на шию. Порядок використання ременів для фіксації визначений інструкцією до засобу медичного призначення. Особа, до якої застосовують фізичне обмеження, повинна мати безперешкодний доступ до санітарних засобів, які відповідають вимогам гігієни та дозволяють усамітнення. Особа повинна завжди мати доступ до чистої питної води та харчування тричі на день з розумними інтервалами. У разі, якщо особа не здатна вживати воду та їжу самостійно або самостійно користуватися санітарними засобами, вона може скористатися допомогою медичного персоналу закладу охорони здоров'я.

Варто звернути увагу, що співробітники Департаменту реалізації національного превентивного механізму Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини під час моніторингових візитів до психіатричних закладів щоразу фіксують нові і нові порушення прав людини:

«Монітори оглянули будівлі, розташовані на території лікарні. В одному з приміщень, яке не опалюється, були знайдені п'ятеро пацієнтів, які разом зі співробітником лікарні були зачинені там зранку і до 15-ї години.

⁴⁵ Про затвердження Правил застосування фізичного обмеження та (або) ізоляції при наданні психіатричної допомоги особам, які страждають на психічні розлади, та форм первинної облікової документації: наказ МОЗ України №240 від 24.03.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0570-16#Text>.

Один незрячий пацієнт був у капцях на босу ногу і трусився від холоду, тому було прийнято рішення викликати поліцію. Пацієнти не хотіли повертатися до відділення, боячись, що до них можуть застосовувати фізичне насилля»⁴⁶.

«Моніторами був встановлений факт незаконного застосування ізоляції до осіб з психічними розладами – у підвальній кімнаті з металевою решіткою на дверях були виявлені 4 особи. Як розповіли підопічні під час приватного опитування, це звичайна практика в інтернаті, коли за неналежну поведінку або за непослух їх відправляють до підвалу.

Персонал за розпорядженням лікаря-психіатра забороняє підопічним знаходитись у власних кімнатах або лягати на ліжка в денний час, тому цілими днями люди просто сидять чи ходять коридорами. Літні люди, а їх більше половини, сидять залякані в коридорі і бояться зайти до кімнати. Адміністрація пояснила свої дії тим, що коли підопічні сплять вдень, то вночі заважають іншим»⁴⁷.

«Було виявлено ряд нових порушень, серед яких не забезпечено право на приватність у кімнаті для побачень у чоловічому відділенні, оскільки там встановлено камеру відеоспостереження. Це суперечить Наказу МОЗ «Про затвердження Правил застосування примусових заходів медичного характеру в спеціальному закладі з надання психіатричної допомоги».

На харчоблоці виявлено бруд та брак продуктів. Під час конфіденційного спілкування пацієнти скаржилися на постійне недоїдання через неправильний розрахунок норм харчування. Перевіривши листок лікарських призначень у частині «дієти», було виявлено порушення вимог наказу МОЗ «Про удосконалення організації лікувального харчування та роботи дієтологічної системи в Україні».

Також було виявлено факт нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. А саме, одна особа шість днів перебуває у лікарні, прикута до ліжка, під охороною співробітників поліції. До того ж без належно оформленої ухвали суду. На яких підставах це відбувається, співробітники поліції пояснити не змогли»⁴⁸.

До числа проблемних питань також слід віднести і недосконалість законодавства, корупцію, брак дієвих механізмів взаємодії влади та суспільства у сфері контролю за наданням психіатричної допомоги, а також формальний характер відповідальності медичних працівників за застосування катувань до осіб з психічними розладами. Варто констатувати, що більшість справ про застосування катувань у закладах з надання психіатричної допомоги не мають належної судової перспективи, внаслідок чого утвердився принцип безкарності.

У цьому контексті варто привернути увагу до кримінального провадження, яке сколихнуло всю Україну ще на початку 2017 р. До Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 4201720112000001 внесено інформацію про те, що службові особи Комунального закладу Сумської обласної ради «Обласна спеціалізована психіатрична лікарня № 2» в його приміщенні, розташованому за адресою: вул. Охтирська, 1, с. Кудряве Охтирського району Сумської області, у січня 2017 р. з метою дискримінації пацієнтів, вчинили катування, тобто умисно заподіяли фізичне та моральне страждання шляхом мучення, а саме на тривалий час позбавляючи тепла, залишаючи в шкідливих для здоров'я умовах, внаслідок чого потерпілі захворіли на пневмонію.

У цьому кримінальному провадженні проведено ексгумацію 7 тіл померлих пацієнтів закладу охорони здоров'я, які, згідно з медичними картами стаціонарних хворих цих людей та долучених

46 Порушення прав пацієнтів у психлікарні на Харківщині. URL: <http://pk.khpg.org/index.php?id=1545057780>.

47 У Мукачевській психлікарні хворих «лікували» металевою кліткою та катуванням. URL: <https://wz.lviv.ua/news/190946-u-mukachevskii-psykhlikarni-khvorykh-likuvaly-metalevoiu-klitkoiu-ta-katuvanniam>.

48 У психіатричній лікарні на Донеччині катують пацієнтів. URL: <https://zik.ua/news/2019/08/09/v-psyhiatrychniy-likarni-na-donechchyni-katuyut-patsientiv-1623445>.

до них актів патологоанатомічного дослідження, нібито померли від серцево-судинної недостатності (п'ять пацієнтів), один – від набряку головного мозку, ще один – від інтоксикації.

Однак, згідно з офіційними результатами проведеної ексгумації та висновками судово-медичних експертиз, встановлено, що патологоанатомічного дослідження трупів взагалі не проводили, а документи підроблені. Справжня причина смерті п'яти пацієнтів (це особи віком від 34 до 69 років, які перебували на добровільному лікуванні) – гостра гнійна пневмонія, зумовлена тривалим перебуванням у приміщенні з пониженою температурою.

Окрім того, проведено також ексгумацію тіла 28-річної дівчини, яка померла ще в лютому 2016 р., відповідно до свідоцтва про смерть, від інтоксикації. Встановлено, що патологоанатомічне дослідження спеціаліст провів поверхово, на трупі виявлено тілесні ушкодження, а саме перелом усіх ребер з обох сторін та черепно-мозкова травми з крововиливом всередину. Ці тілесні ушкодження з'явилися за кілька днів до смерті.

Обвинувальний акт у цьому кримінальному провадженні був скерований до суду ще 22.11.2017, проте справа з цього часу так і триває. Численні відкладення, самовідводи та відводи суддів, скарги, неявики, все це призвело до того, що вже понад три роки розгляд справи так і не розпочався по суті...

Спектр проблем, від законодавчих до кадрових, призводить до катування осіб з психічними розладами, тотального свавілля медичних працівників, латентності кримінальних порушень. Подолання проблеми катувань осіб з психічними розладами вимагає комплексу організаційних, правових і суспільно-політичних заходів, які повинні відбуватися паралельно із залученням усіх профільних владних інституцій та небайдужої громадськості, зокрема професійної. У межах медичної реформи слід переглянути підходи до фінансування і механізмів надання психіатричної допомоги, територіальним громадам при децентралізації необхідно враховувати інтереси осіб з психічними розладами і виділяти кошти на забезпечення потреб таких осіб, зокрема через місцеві програми. Особливу увагу слід приділяти реабілітації та ресоціалізації осіб з психічними розладами. Також важливо впровадити ефективні засоби контролю і моніторингу вказаної сфери, а також механізмів реабілітації потерпілих.

Крім проблем, які виникають із дотриманням прав осіб з психічними розладами, які перебувають у закладах з надання психіатричної допомоги, є чимало проблем пов'язаних із захистом дітей, які перебувають у дитячих будинках-інтернатах, психоневрологічних інтернатах для дітей, центрах соціально-психологічної реабілітації дітей, центрах медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я, а також із захистом осіб з інвалідністю, які перебувають у психоневрологічних інтернатах для дорослого населення, геріатричних пансіонатах, паліативних пацієнтів, які отримують допомогу в госпісах і паліативних відділеннях. Через уразливий безпорадний стан протиправні дії щодо таких осіб, на жаль, нечасто отримують належну державну реакцію, отож, страждання таких осіб має перманентний характер, пов'язаний не лише із станом здоров'я, а й через нелюдське поводження. Лише системність багатопланових заходів як держави, так і територіальних громад, може привести до бажаних результатів щодо створення умов з дотриманням цінності людської гідності. Приклад гуманізації підходу до прав таких осіб – створення будинків підтриманого проживання, де умови проживання будуть наближені до «домашніх», без традицій «закриття від людських очей». Такі люди, незалежно від віку, потребують індивідуального догляду, належних умов, гідного ставлення, що потребує іншої парадигми до побудови місць проживання, а не утримання!, а також кадрового ресурсу, навченого до роботи з такими людьми й емпатичного. Важливо до процесу реформування залучати батьків, які виховують дітей з особливими потребами, профільні громадські організації, які мають досвід локальних позитивних змін, реалізовані успішні проекти, досвід реабілітації членів своїх сімей тощо.

З огляду на політико-правові умов в Україні необхідно звернути увагу і на потерпілих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які вживали заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях для проведення психологічної реабілітації постраждалих. Нормативна база в цьому аспекті розроблена й ухвалена в Україні, зокрема Порядок проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1057. Передбачено державне встановлення вартості послуг на рік з визначенням граничної вартості однієї години послуг за психологічну реабілітацію, зокрема в Наказі Мінветеранів від 11.01.2020 № 3 на 2020 р. Вартість послуг незначна, що потребує дофінансування з місцевих бюджетів, а також важливо визначити критерії оцінювання якості психологічних послуг, яких в Україні немає загалом і в спеціальній сфері зокрема, а також потрібен контроль за суб'єктами надання послуг, адже потерпілі можуть зазнати ятрогенії через некваліфікованість надавача послуг.

2.2. Практика Європейського суду з прав людини

Відповідно до офіційної статистики ЄСПЛ, справи про порушення права на заборону катування, нелюдського або іншого такого, що принижує гідність, поводження займають одне з чільних місць поряд зі справами про порушення права на справедливий суд і свободу й особисту недоторканність. Зокрема, за 2019 рік ухвалено 141 рішення у справах про порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також 13 рішень про можливе порушення ст. 2 або 3 Конвенції у разі видання заявника державі, де він підлягатиме ризику⁴⁹.

Особливу увагу ЄСПЛ приділяє статусові жертви за ст. 3 Конвенції, а також належному розслідуванню можливих порушень цієї статті. При цьому ЄСПЛ наголошує, що заборона катувань набула статусу *jus cogens*. Право, закріплене у ст. 3 Конвенції, абсолютне, а кілька інших міжнародних договорів теж забороняють катування. Також Суд зазначає, для того щоб потрапити до сфери заборони, що міститься у ст. 3, поводження, завдане жертві або те, якому був підданий потерпілий, повинно досягати мінімального рівня жорстокості. Оцінення цього мінімального рівня жорстокості відносно, залежно від усіх обставин справи.

Стаття 3 додатково покладає на державу обов'язок захищати фізичне самопочуття осіб, позбавлених волі, серед іншого, надаючи їм необхідну медичну допомогу. Тож ЄСПЛ неодноразово зазначав, що брак належної медичної допомоги може спричинити поводження, яке суперечить ст. 3. Окремо ЄСПЛ наголошує: те, що держава не брала будь-якої безпосередньої участі у вчиненні насильства, не звільняє її від зобов'язань за ст. 3 Конвенції. Отже, якщо порушення права особи вчинили не працівники держави, а, наприклад, у разі ув'язнення заявника його співкамерники, то держава все одно буде відповідальна за таке порушення.

Суд у своїх рішеннях висвітлює поняття потерпілого або жертви за ст. 3 Конвенції. ЄСПЛ вказує, що спочатку національні органи повинні виправити будь-яке ймовірне порушення Конвенції. У зв'язку з цим питання про те, чи може заявник претендувати на роль жертви передбачуваного порушення, актуальне на всіх стадіях провадження на підставі Конвенції. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, слово «потерпілий» позначає особу, яка безпосередньо постраждала внаслідок дії чи бездіяльності, що порушує Конвенцію. Отже, рішення державних органів чи заходи,

49 https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2019_ENG.pdf.

вжиті ними, сприятливі для цієї особи (наприклад, лише надання їй компенсації за поведження щодо неї, яке підпадає під ознаки катування або нелюдського чи іншого такого, що принижує гідність, поведження), загалом недостатні для позбавлення такої особи статусу «жертви», а органи влади повинні: а) визнати порушення Конвенції, прямо або опосередковано; б) присудити компенсацію або принаймні надати особі можливість подати заяву та отримати відшкодування шкоди, завданої внаслідок такого жорстокого поведження; та в) провести ретельне та ефективне розслідування, яке може привести до виявлення та покарання відповідальних осіб. Порушення ст. 3 Конвенції, на думку ЄСПЛ, не може бути усунене лише присудженням компенсації потерпілому, бо, якщо влада зможе обмежити свою реакцію на випадки умисного жорстокого поведження з боку представників державних органів лише виплатою компенсації, не вчиняючи достатньо дій для притягнення до кримінальної відповідальності та покарання винних, у деяких випадках представники держави можуть зловживати правами тих, хто перебуває під їхнім контролем, користуючись своєю безкарністю. Загальна юридична заборона тортур і нелюдського та принизливого поведження, попри її фундаментальне значення, була б, отже, неефективна на практиці.

У разі ухвалення рішення ЄСПЛ проти неї держава зобов'язана не просто виплачувати заінтересованим особам суми справедливої сатисфакції, а й обирати під наглядом з боку Комітету Міністрів України індивідуальні або загальні заходи, що мають бути вжиті у внутрішньому правовому порядку, щоб припинити порушення, виявлені ЄСПЛ, та відшкодувати, скільки це можливо, його наслідки.

Навіть якщо провадження у справі встановить, що не було порушення в сенсі матеріального аспекту діяння, що відповідає ст. 3 Конвенції, процесуальний статус жертви не буде достатнім чином формалізований, коли процедура розслідування у справі відповідної особи не буде сумісна з принципом ефективності.

Також ЄСПЛ наголошує, що потерпіла особа повинна мати у своєму арсеналі ефективний засіб захисту від можливих порушень її прав, передбачених ст. 3 Конвенції, тобто такий, який може запобігти виникненню або продовженню порушень, або забезпечити особі відповідне відшкодування.

Суд повторює, що правило вичерпання національних засобів юридичного захисту зобов'язує тих, хто намагається порушити свою справу проти держави перед міжнародним судовим чи арбітражним органом, спочатку використовувати засоби захисту, передбачені національною правовою системою. Це правило ґрунтується на припущенні, що існує ефективний засіб захисту щодо ймовірного порушення у внутрішній системі, незалежно від того, внесені положення Конвенції в національне законодавство чи ні. Отже, важливий аспект цього правила – те, що механізм захисту, встановлений Конвенцією, допоміжний до національних систем захисту прав людини. Такий засіб захисту має бути ефективний, доступний як теоретично, так і практично у відповідний час, тобто здатний забезпечити відшкодування, пропонувати розумні перспективи успіху.

Щодо випадків, коли порушення прав особи, передбачених ст. 3 Конвенції, відбулося поза межами території держави, яка розглядає таке порушення, ЄСПЛ зазначає таке. Кримінальне переслідування за злочини щодо порушення права на заборону катування, нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження надає державам ширші повноваження, навіть якщо такі злочини скоєно не на їхній території, якщо порівняти з цивільним захистом осіб, що стали жертвами такого поведження. Отже, якщо особа вимагає відшкодування за порушення її права на заборону катування, держава має широкі межі розсуду щодо того, чи розглядати таку справу. Однак необхідно пам'ятати, що в такому разі виникає кілька законних занепокоєнь, пов'язаних з принципами належного здійснення правосуддя та збереження ефективності внутрішніх судових рішень: а) проблема збору та оцінки доказів; б) складність виконання судових рішень; в) ризик надмірного

навантаження національних судів, особливо в умовах бюджетних обмежень; г) можливі дипломатичні труднощі.

У справах проти України ЄСПЛ встановив, що скарга до прокурора в разі порушення прав особи, передбачених ст. 3 Конвенції, у місцях позбавлення волі не ефективний засіб захисту. Зокрема, вона не забезпечує достатніх гарантій незалежного та неупередженого перегляду, не може привести до будь-яких запобіжних чи компенсаційних відшкодувань, а також є значна кількість процедурних недоліків, таких як той факт, що будь-яка скарга може розглядатися повністю між прокурором та установою позбавлення волі без участі затриманого.

Розгорнуті правові позиції ЄСПЛ із наведених питань висвітлено в Додатку 2.

ПРОЦЕС РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ КАТУВАНЬ В УКРАЇНІ

3.1. Проблема катувань в Україні: поширеність і наслідки для людини та суспільства

3.1.1. Дослідження та оцінки щодо кількості жертв катувань в Україні

До даних щодо кількості жертв катувань в Україні слід ставитися з великою обережністю, адже більша кількість випадків лишається незадокументованою через різні причини. Наприклад, за даними Харківського інституту соціальних досліджень, лише 9,3 % жертв катувань подавали скарги до поліції⁵⁰.

Водночас наявна низка опитувань і даних, зібраних шляхом моніторингових візитів, показує реалістичну картину. Тож наведемо основні цифри, щоб оцінити масштаби проблеми.

У дослідженні 2017 р. «Неналежне поведження в діяльності Національної поліції України: прояви, поширеність, причини», проведеному Експертним центром з прав людини у співпраці з Управлінням забезпечення прав людини Національної поліції України⁵¹, зазначено, що було лише 2386 звернень по медичну допомогу у зв'язку з тілесними ушкодженнями, які їм заподіяли працівники поліції.

Жертвами катувань у процесі досудових розслідувань поліції України стали, за оцінкою Харківського інституту соціальних досліджень, 2018 р. 64 000 осіб (2017 р. – 96 195 осіб). Кількість жертв побиття, завдання тілесних ушкоджень у ході розслідування поліцією України за 2018 р. становить 192 950 осіб. Загальна кількість жертв незаконного фізичного насильства в поліції України за 2018 р. становить 546 686 осіб (за 2017 р. – 641 326 осіб)⁵². Нагадаємо, що офіційні скарги або заяви подають всього 9,3 % жертв катувань.

У зв'язку зі збройною агресією РФ з 2014 р. в Україні з'явилися люди, які були в полоні та зазнали катувань на непідконтрольних територіях. За даними 2017 р. ГО «Мирний берег», яка розслідувала 95 смертей цивільних і військових осіб на основі свідчень заручників так званих «ДНР/ЛНР», з'ясовано, що з них 16 осіб розстріляно з попереднім застосуванням катувань, а 18 осіб

50 Оцінка масштабів незаконного застосування сили в поліції України у 2018 році / Д. Кобзін, А. Черноусов, В. Батчаєв, С. Щербань. URL: <http://khpg.org/1561465967>.

51 Дослідження "Неналежне поведження в діяльності Національної поліції України: прояви, поширеність, причини" проведене Експертним центром з прав людини у співпраці з Управлінням забезпечення прав людини Національної поліції України в рамках спільного проєкту Європейського Союзу та Ради Європи «Посилення імплементації європейських стандартів прав людини в Україні». URL: <https://rm.coe.int/ill-treatment-in-police-research-final/16807b4d21>.

52 Оцінка масштабів незаконного застосування сили в поліції України у 2018 році / Д. Кобзін, А. Черноусов, В. Батчаєв, С. Щербань. URL: <http://khpg.org/1561465967>.

загинули безпосередньо внаслідок катувань⁵³. За даними СБУ, станом на 2018 р. наявні свідчення про знущання і катування близько 1000 людей⁵⁴. Про це також ідеться у звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини, у якому підтверджуються практики примусового утримання, катувань і неналежного поводження⁵⁵. Станом на 2018 р., 106 випадків катувань зафіксували правозахисники в Криму, а на Донбасі 121 випадок катувань зафіксувало Управління Верховного комісара ООН з прав людини⁵⁶. Існують оприлюднені свідчення жертв катувань⁵⁷.

Психіатричні заклади в Україні та психоневрологічні інтернати традиційно лишаяться місцями несповоди, де катування та нелюдське поводження трапляються досить часто. Численні звіти правозахисних організацій і журналістські розслідування засвідчують ці факти^{58, 59, 60, 61}, наприклад цілий розділ «Порушення прав і свобод людини, виявлені під час моніторингових візитів до закладів із надання психіатричної допомоги», наявний у Спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан реалізації національного превентивного механізму у 2019 р.⁶², де описується низка випадків порушення права на захист від катувань, жорстокого або такого, що принижує гідність, поводження і покарання. Також поширене явище – створення «реабілітаційних центрів» для осіб із розладами, пов'язаними з уживанням психоактивних речовин, де практикуються обмеження свободи, порушується низка інших прав людини, зокрема застосовуються катування до «пацієнтів»^{63, 64}. Утім зробити навіть приблизне кількісне оцінювання осіб, хто пережив катування, у цій сфері наразі не видається можливим.

Ще одне місце, де поширеність катувань висока – це пенітенціарна система. За даними Харківської правозахисної групи, за сім місяців 2019 р. ухвалено 12 рішень ЄСПЛ, що стосуються неадекватного лікування в пенітенціарній системі 20 осіб⁶⁵. Дані про катування в пенітенціарній системі також наявні в Спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан реалізації національного превентивного механізму у 2019 р.⁶⁶.

Щодо катувань дітей, то за інформацією ГО «Форпост» за 2019 р. ухвалено вироки лише в чотирьох справах, у яких потерпілими були визнані діти. Водночас масштаби проблеми значно більші⁶⁷.

53 Статистичні дані. URL: <http://book.mb.net.ua/spravi/statistichni-dani/>.

54 СБУ: є сотні свідчень про катування українців на території «ДНР-ЛНР». URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-44600144>.

55 Ukraine: Statement by the Spokesperson on human rights violations in the non-government controlled areas // Brussels, 27/03/2020 – 09:11, UNIQUE ID: 200327_8. 2020. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/76625/%20Ukraine:%20Statement%20by%20the%20Spokesperson%20on%20human%20rights%20violations%20in%20the%20non-government%20controlled%20areas.

56 Як катують в Україні. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2018/09/28/7193432/>.

57 Марк Лівін. «Вас ніколи не катували?» 2019. URL: <http://pk.khpg.org/index.php?id=1572856778>.

58 Пекло по той бік паркану: що коїться в психіатричних лікарнях. URL: <https://znaj.ua/investigation/peklo-po-toj-bik-parkanu-sho-koyitsya-v-psyhiatrychnyh-likarnyah>.

59 Альона Вовченко. Пекло по той бік паркану: що коїться в психіатричних лікарнях. 2017. URL: <http://pk.khpg.org/index.php?id=1504880185>. це та сама стаття, нащо по-різному ойфрмляти?

60 На Хмельниччині пацієнтів психоневрологічного інтернату примушували працювати / «Проти катувань». 2019. URL: <http://pk.khpg.org/index.php?id=1571905191>.

61 В Одеській психлікарні виявлено факти жорстокого поводження з пацієнтами / «Проти катувань». 2019. URL: <http://pk.khpg.org/index.php?id=1566993888>.

62 Спеціальні доповіді НПМ. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/npm/provisions/reports/>.

63 На Рівненщині 21 особі повідомлено про підозру у викраденні людей та примусовому позбавленні їх волі під виглядом лікування (ФОТО). 2020. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/news? m=publications& t=rec&id=273157>.

64 На Київщині викрито 6 псевдореабілітаційних центрів / «Проти катувань». 2019. URL: <http://pk.khpg.org/index.php?id=1563458379>.

65 Ірина Скачко. «Суд вже розглядав аналогічні ситуації...» – ЄСПЛ «звикає» до катувань в українських тюрмах. 2019. URL: <http://pk.khpg.org/index.php?id=1566220888>.

66 Спеціальні доповіді НПМ. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/npm/provisions/reports/>

67 Антон Мороз. Офіційно проблеми катувань над дітьми в Україні не існує. 2020. URL: <https://gazeta.ua/blog/53721/oficijno-problemi-katuvan-nad-ditmi-v-ukrayini-ne-isnyue>.

3.1.2. Комплексні наслідки катувань для людини й суспільства

Катування призводять до появи комплексу важких взаємопов'язаних наслідків. Саме їх важкість, тривалість і комплексність призводять до того, що подолання їх теж комплексне завдання.

Наслідки для фізичного здоров'я особи. Звісно, передусім варто зазначити про наслідки для фізичного здоров'я – це каліцтва, важкі травми, хронічні захворювання, хронічні болі, наявні весь час у житті людини після катувань⁶⁸. Часті випадки інвалідності, які позбавляють людину можливості продовжувати те життя, яке було до катувань. Загалом такі наслідки можуть тривати десятиліттями⁶⁹.

Наслідки для психічного здоров'я особи. Наслідки для психічного здоров'я не менш серйозні: йдеться про посттравматичний стресовий розлад, депресію, тривожні розлади, розлади, пов'язані з уживанням психоактивних речовин тощо^{70,71}. Крім безпосередніх наслідків для психічного здоров'я від катувань, слід врахувати також і наслідки психологічні – вплив їх на картину світу людини, зміну ставлення до себе та інших людей, на формування стану недовіри, очікування небезпеки, потребу у відновленні справедливості та покарання кривдника, що не завжди задовольняється^{72,73}.

Щодо кількісних даних, то близько 60 % осіб мають більш ніж один розлад. 60 % мають ПТСР, 40 % – депресивні розлади, 26,3 % – тривожні розлади⁷⁴.

Психологічні наслідки для членів сім'ї та близьких. Крім наслідків для самої людини, катування впливають на всі сфери життя родини і близьких такої особи. Передусім, це значні складнощі у виконанні сімейних ролей – партнера, дружини/чоловіка, батька/матері, доньки/сина, брата/сестри тощо^{75,76,77}. Виявлено, що партнери осіб, які зазнали катувань, мають високий рівень складнощів із психічним здоров'ям, підвищений рівень відчуття самотності⁷⁸. Як впливає

68 Bogic M, et al. Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review. BMC Int Health Hum Rights. BioMed Central. 2015;15(1):29. DOI: 10.1186/s12914-015-0064-9.

69 Providing Rehabilitation to Victims of Tortures and Other Ill-Treatment. 2018. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/a/385497.pdf>.

70 Fazel M, Wheeler J, Danesh J. Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: a systematic review. Lancet. 2005;365(9467):1309–14. DOI: 10.1016/S0140-6736(05)61027-6.

71 Steel Z, et al. Association of Torture and Other Potentially Traumatic Events With Mental health outcomes among populations exposed to Mass conflict and displacement a systematic review and Meta-analysis. JAMA. 2009;302(5):537–49.

72 Başoğlu M, Paker M, Paker O, et al. Psychological effects of torture: a comparison of tortured with nontortured political activists in Turkey. Am J Psychiatry. 1994;151(1):76–81. DOI:10.1176/ajp.151.1.76.

73 McColl, H., Higson-Smith, C., Gjerding, S., Omar, M. H., Rahman, B. A., Hamed, M., El Dawla, A. S., Fredericks, M., Paulsen, N., Shabalala, G., Low-Shang, C., Perez, F. V., Colin, L. S., Hernandez, A. D., Lavaire, E., Zuñiga, A. P., Calidonio, L., Martinez, C. L., Jamei, Y. A., & Awad, Z. (2010). Rehabilitation of torture survivors in five countries: common themes and challenges. International journal of mental health systems, 4, 16. DOI: 10.1186/1752-4458-4-16.

74 Špiric Z, Knežević G. The socio-demographic and psychiatric profiles of clients in the centre for rehabilitation of torture victims- IAN Belgrade. In: Špiric Z, Knežević G, Jovic V, Opacic G, editors. Torture in War: Consequences and Rehabilitation of Victims – Yugoslav Experience. Belgrade, Serbia: International Aid Network; 2004. Pp. 121–152.

75 Sangaland C, Vang C. Intergenerational transmission of trauma in refugee families: a systematic review. J Immigr Minor Health. 2016. DOI: 10.1007/s10903-016-0499-7.

76 Slobodin O, de Jong JT. Family interventions in traumatized immigrants and refugees: a systematic review. Transcult Psychiatry. 2015;52(6). DOI: 1363461515588855.

77 Trentacosta CJ, et al. Potentially traumatic events and mental health problems among children of Iraqi refugees: the roles of relationships with parents and feelings about school. Am J Orthop. 2016;86(4):384–92. DOI:10.1037/ort0000186.

78 Slobodin O, de Jong JT. Family interventions in traumatized immigrants and refugees: a systematic review. Transcult Psychiatry. 2015;52(6). DOI: 1363461515588855.

із досліджень, батьківський посттравматичний стресовий розлад і депресія дуже сильно впливають на рівень стресу в дитини, що може мати дуже серйозні наслідки⁷⁹ в майбутньому⁸⁰.

Соціальні та фінансові наслідки для особи та членів сім'ї. Дані, зібрані в різних країнах світу, засвідчують появу суттєвого додаткового фінансового тягаря для особи та членів сім'ї, пов'язаного з потребами внаслідок погіршення здоров'я, як фізичного, так і психічного, втрати працездатності, повної або часткової, соціальних ускладнень, потреби в юридичній допомозі тощо. Члени сім'ї можуть нагромаджувати борги, перестати відвідувати школу або ходити на роботу, щоб піклуватися про особу^{81, 82, 83}.

Економічні наслідки для держави. Економічні наслідки катувань для України ніколи не були об'єктом дослідження, а тому відповідних оцінок наразі немає. Водночас є низка даних з інших країн, огляд яких ми наводимо нижче, щоб спробувати експлікувати втрати для нашої держави.

За даними Швейцарії⁸⁴ розраховано, що в середньому через катування одна людина втрачає 30 років продуктивного життя. Втрата продуктивності та економічне навантаження від розладів, які виникли внаслідок катувань, сумарно провокує втрату для економіки країни 10 073 419 200 CHF на рік (йдеться про катування біженців).

Для Киргизстану подібні розрахунки дають 18 096 000 USD на рік станом на 2017 р.⁸⁵ (йдеться про втрати, розраховані на основі кількості задокументованих жертв катувань без врахування оцінної кількості жертв, які не були задокументовані).

Економічні втрати, розраховані для Уганди, становлять від 2881 EUR на 1 людину, до якої «помірно» застосовувалися катування, до 53729 EUR на 1 людину, яка зазнала «жорстоких» катувань⁸⁶. При цьому близько 70 % цих коштів – це втрачений пожиттєвий дохід самої людини, яка пережила катування. Отже, мова повинна йти не лише про економічні втрати для держави, але й про фінансові втрати для самої людини.

Водночас оцінення вартості лікування в Данії дає підстави стверджувати про її економічну ефективність. Наприклад, у Данії середня вартість була станом на 2016 р. 32 000 USD на одну людину, при цьому найбільший економічний ефект лікування мало для членів сім'ї особи, яка пережила катування. Протягом 3-х років після лікування сім'я виходила на високий рівень фінансового добробуту, і починала робити внесок в економіку країни⁸⁷.

79 Daud A, Skoglund E, Rydelius P-A. Children in families of torture victims: transgenerational transmission of parents' traumatic experiences to their children. *Int J Soc Welf*. Blackwell Publishing Ltd. 2005;14(1):23–32. DOI: 10.1111/j.1468–2397.2005.00336.x.

80 Morris A, Gabert-Quillen C, Delahanty D. The association between parent PTSD/depression symptoms and child PTSD symptoms: a meta-analysis. *Journal Psychiatr Psychol*. Oxford University Press. 2012;37(10):1076–88. DOI: 10.1093/jpepsy/jss091.

81 Wang S-J, et al. Survivors of the war in the northern Kosovo: violence exposure, risk factors and public health effects of an ethnic conflict. *Confl Health*. 2010;4(1):11. DOI: 10.1186/1752–1505–4-11.

82 TORTURE IN UGANDA A Baseline Study on the Situation of Torture Survivors in Uganda. URL: <https://redress.org/wp-content/uploads/2018/01/April-Torture-in-Uganda-A-Baseline-Study-on-the-Situation-of-Torture-Survivors-in-Uganda.pdf>.

83 Wang S-J, Modvig J, Montgomery E. Household exposure to violence and human rights violations in western Bangladesh (I): prevalence, risk factors and consequences. *BMC Int Health Human Rights*. 2009;9(1):29. DOI: 10.1186/1472–698X-9–29.

84 Mpinga EK, Frey C, Chastonay P. Economic burden of torture for a refugee host country: development of a model and presentation of a country case study. *Clinicoecon Outcomes Res*. 2014;6:165–173. Published 2014 Apr 2. DOI: 10.2147/CEOR.S56431.

85 The study of the cost of legal, medical and social effects of torture in the Kyrgyz Republic. URL: <https://soros.kg/wp-content/uploads/2018/11/study-of-the-cost-of-legal-medical-and-social-effects-of-torture-in-the-Kyrgyz-Republic.pdf>.

86 Maswere WD, Wamono F. Estimating the Socio Economic Effects of torture in Uganda. African Centre for treatment and Rehabilitation of Torture Victims; Kampala: 2013. [Accessed June 13, 2013]. URL: <https://www.yumpu.com/en/document/read/51789751/estimating-the-socio-economic-effects-of-torture-in-uganda-actv>.

87 Bager, L., Hansen, K.S., Andersen, C.J. et al. Does multidisciplinary rehabilitation of tortured refugees represent 'value-for-money'? A follow-up of a Danish case-study. *BMC Health Serv Res* 18, 365 (2018). DOI: 10.1186/s12913–018–3145–3.

Підсумовуючи, зазначимо, що, попри суттєві складнощі з браком системи документування наслідків катувань, низький рівень повідомлень і скарг щодо катувань, можна оцінити масштаби національної проблеми – мова йде про десятки тисяч осіб в Україні щорічно. Отже, є потреба в розбудові системи допомоги особам, які пережили катування. Потреби осіб, які пережили катування, комплексні й не обмежуються лише погіршенням фізичного здоров'я чи обмеженнями життєдіяльності. Йдеться про надзвичайно великий показник психічних розладів (посттравматичний стресовий розлад, депресія, тривожні розлади), який суттєво перевищує показники в популяції. Також слід врахувати наявні соціальні наслідки, психологічні наслідки та їх вплив на членів сім'ї, фінансові наслідки для особи й членів сім'ї. Отже, комплексність проблем постраждалих вимагають міжвідомчого комплексного підходу. Економічний аналіз впливу катувань показує значні фінансові втрати для держави у разі ненадання цим людям допомоги (лікування, реабілітації, соціальної та юридичної допомоги тощо). Водночас розбудована система комплексної реабілітації може генерувати позитивний показник повернення інвестицій і позитивно впливати на економіку держави загалом (у трирічній перспективі). Отож, крім підходу з боку прав людини, існує й економічне обґрунтування необхідності розбудови системи підтримки осіб, які пережили катування.

3.2. Організації, залучені до реабілітації, та маршрути пацієнтів/клієнтів

3.2.1. Організації, залучені до протидії катуванням

Протидія катуванням не частина реабілітації, проте має суттєвий вплив на неї, адже передусім дозволяє виявити факт заподіяння катувань і врятувати особу, а відтак, почати реабілітаційний процес. Інший важливий аспект, пов'язаний із реабілітацією – це відновлення справедливості, яке має суттєвий вплив на психологічний стан особи, яка пережила катування. Також такі організації можуть слугувати джерелом для скерування на реабілітацію.

Є два типи організацій, залучені до цієї протидії в Україні. Перший – це державні структури, другий – громадські організації. Перелік організацій не вичерпний, бо метою було навести лише приклади їхньої діяльності, але загалом відображає загальну ситуацію в Україні.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини приймає та розглядає звернення народних депутатів України, громадян України, незалежно від місця їхнього перебування, іноземців, осіб без громадянства, які перебувають на території України, або осіб, які діють в їхніх інтересах. Уповноважений розглядає звернення щодо відносин, які виникають між заявником та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їхніми посадовими і службовими особами. Звернення подають Уповноваженому в письмовій формі протягом року після виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина. За наявності виняткових обставин цей строк Уповноважений може продовжити, але не більше ніж до двох років (ст. 17 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»)⁸⁸.

Національний превентивний механізм (НПМ) передбачено Факультативним протоколом до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, ухваленим 18 грудня 2002 р. Основна ідея національного превентивного механізму полягає в запровадженні системи регулярних, незалежних відвідувань будь-якого місця, що перебуває під юрисдикцією та контролем держави, де утримуються чи можуть

⁸⁸ Хто і коли може звернутися до Уповноваженого? URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/applicant/admissibility-criteria-for-petitions-to-the-commissioner/>.

утримуватися особи, позбавлені волі, за розпорядженням державного органу чи за його вказівкою, або з його відома чи мовчазної згоди. Ці відвідування проводяться з метою посилення, за необхідності, захисту таких осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання⁸⁹.

НПМ працює за формулою «Омбудсман +», який охоплює центральний офіс Омбудсмана, регіональних представників Омбудсмана, експертну раду з питань реалізації національного превентивного механізму, неурядові правозахисні організації, дібрані Омбудсманом для виконання окремих функцій НПМ, монітори (особи, які беруть безпосередню участь у моніторингових візитах від громадськості)⁹⁰.

Харківська правозахисна група (ХПГ) одночасно веде роботу в трьох напрямках: 1) допомога особам, права яких порушені, громадські розслідування фактів порушень прав людини; 2) правове просвітництво, пропаганда правозахисних ідей через публічні заходи і видавничу діяльність; 3) аналіз стану з правами людини в Україні (насамперед громадянськими правами і свободами). Також ХПГ разом із низкою інших організацій (див. нижче) долучена до створення національної системи запобігання катуванням і жорстокому поведінку в Україні⁹¹.

До Коаліції громадських правозахисних організацій «Проти катувань»⁹² входять такі організації:

- ▶ Всеукраїнська громадська організація «Магнолія» (Київ);
- ▶ Комітет захисту конституційних прав громадян (Київ);
- ▶ ГО «Центр правових та політичних досліджень “СІМ”» (Львів);
- ▶ ГО «Правозахисна Група “Січ”» (Дніпро);
- ▶ НУО «Форпост» (Дніпро);
- ▶ ГО «Територія успіху» (Кропивницький);
- ▶ Одеська регіональна організація Всеукраїнської НУО «Комітет виборців України»;
- ▶ Українська Гельсінська спілка з прав людини (Київ);
- ▶ Харківська правозахисна група;
- ▶ Харківський інститут соціальних досліджень;
- ▶ Благодійна організація «Фонд милосердя та здоров'я» (Херсон);
- ▶ Екологічно-гуманітарне об'єднання «Зелений Світ» (м. Чортків Тернопільської області).

Мета Коаліції – боротьба з катуваннями та жорстоким поведінком в Україні в усіх сферах, де вони застосовуються, боротьба з безкарністю тих, хто скоїв ці злочини, та надання правової, медичної, психологічної та іншої допомоги жертвам цих злочинів і їхнім сім'ям, а також створення умов для запобігання такому поведінку.

Коаліція, відповідно до Меморандуму, реалізує такі напрями діяльності:

- ▶ 2.1. Вивчення причин існування катувань і жорстокого поведінка шляхом проведення правових, соціологічних, психологічних та інших досліджень.
- ▶ 2.2. Робота з імплементації рекомендацій та рішень міжнародних органів у законодавство та правозастосування, зокрема через вплив на законодавство та практику і реформування правоохоронних органів та інших органів.

89 URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/npm/>.

90 URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/npm/model-ombudsman/>.

91 URL: <http://khp.org/>

92 URL: <http://pk.khp.org/index.php>.

- ▶ 2.3. Документування фактів катувань і жорстокого поводження, а також підозрілих смертей, насильницьких зникнень, незаконного утримання під вартою, зокрема *incommunicado*, гендерно обумовленого насильства й інших екстраординарних порушень прав людини.
- ▶ 2.4. Надання допомоги жертвам катування і жорстокого поводження та їхнім сім'ям – правової, медичної, психологічної та інших видів реабілітаційної допомоги.
- ▶ 2.5. Боротьба з безкарністю, притягнення до відповідальності тих, хто скоїв злочини, перелічені в п. 2.4.
- ▶ 2.6. Проведення моніторингу катувань і жорстокого поводження в правоохоронних органах, пенітенціарних установах, психіатричних закладах, соціальних закладах, місцях перебування мігрантів та інших місцях несвободи в Україні, як законних, так і створених незаконно, а також державних інституціях, пов'язаних із застосуванням жорстокого поводження, зокрема закладах охорони здоров'я.
- ▶ 2.7. Протидія порушенню принципу *non refoulement*.
- ▶ 2.8. Інформування про проблеми катувань і жорстокого поводження в Україні та про діяльність Коаліції.
- ▶ 2.9. Розвиток спеціалізованої мережі українських та міжнародних організацій, правозахисників, правників, журналістів як в Україні, так і за її межами, для тиску на Українську державу з метою ліквідації катувань і жорстокого поводження, подолання безкарності й захисту прав людини.
- ▶ 2.10. Посилення потенціалу членів Коаліції в запобіганні катуванням і жорсткому поводженню, подоланні безкарності та імплементації міжнародних стандартів прав людини.

ГО «Альянс Української Єдності» – організація, яка зосередила свою роботу на запобіганні катуванням у пенітенціарній системі. За інформацією з сайту, «це спільнота небайдужих людей, які присвятили своє життя для захисту прав людини та верховенства права в Українській державі. Пенітенціарна система – це місце, де сконцентровані всі проблеми і протиріччя нашого суспільства»⁹³.

3.2.2. Організації, залучені до надання реабілітаційної допомоги, та маршрути пацієнтів

При проведенні дослідження охоплено різні інституції, які надають різні види реабілітаційної допомоги. З-поміж них проаналізовано кілька, що дозволяє показати спектр реабілітаційної допомоги в Україні.

КНП ЛОР «Львівська обласна клінічна психіатрична лікарня» (м. Львів)⁹⁴ – заклад з надання психіатричної допомоги, який є потужним осередком надання психіатричної та медико-психологічної допомоги учасникам АТО/ООС. У 2014 р. в лікарні за допомогою волонтерів було засновано «Центр допомоги учасникам АТО», який у 2017 р. було трансформовано у відділення психогенної травми. У відділенні надається спеціалізована медико-психологічна і фізична реабілітація та соціальна допомога. Ініційовано створення Регіонального центру комплексної реабілітації демобілізованих учасників АТО та їхніх родин – Регіонального Західноукраїнського центру комплексної реабілітації демобілізованих учасників АТО/ООС та їхніх родин. Планується проведення бальнеологічних, фізіотерапевтичних та реабілітаційних процедур, а також створення захищеного перехідного терапевтичного середовища для комплексної реабілітації.

⁹³ <https://ngoauu.org/pro-nas/>.

⁹⁴ <https://kulparkiv.org.ua/>

Госпіталь ветеранів війни «Лісова поляна»⁹⁵ МОЗ України (м. Київ) – заклад, розташований у м. Києві (Пуща-Водиця), який спеціалізується на комплексній реабілітації ветеранів. Наразі в закладі додатково до наявних відділень створено Центр психічного здоров'я. Після первинного обстеження, яке проводилося в Клінічній лікарні «Феофанія» (до пандемії COVID-19), звільнених із полону перенаправляли на реабілітацію до цього госпіталю. Тривалість реабілітації – 21 день із можливістю подовження.

Клініка професійних захворювань Інституту медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України⁹⁶ (м. Київ) – наявне відділення реабілітації, де надається медико-психологічна допомога постраждалим від бойового стресу учасникам бойових дій у Зоні АТО (зокрема особам, звільненим із полону, та тим, які зазнали катувань). Психотерапевтичну та психологічну допомогу забезпечують штатні психотерапевти та психологи, а також психологи на волонтерських засадах.

Обидва заклади перебувають у тісній співпраці з неурядовими організаціями, фахівці яких беруть участь у реабілітаційному процесі: надають психологічні, соціальні, юридичні послуги пацієнтам. Госпіталь «Лісова поляна» має окремі кабінети, у яких приймають представники двох організацій: ГО «Блакитний птах» і «HealthRight International».

«HealthRight International»⁹⁷ (м. Київ) – міжнародна організація, що працює у сфері охорони громадського здоров'я та захисту прав людини задля забезпечення можливостей щодо охорони здоров'я тих, хто опинився в складних життєвих обставинах. Допомога та підтримка жертв порушень прав людини, зокрема жертв катувань, торгівлі людьми, домашнього насильства та насильства стосовно осіб іншої статі – один із напрямів їхньої діяльності в Україні. Серед цільової аудиторії – потерпілі від катувань з числа учасників бойових дій та цивільних, члени їхніх родин. Крім «Лісової поляни» організація співпрацює тісно із «VeteranHub» і надає психологічну, соціальну та юридичну допомогу. Також вона веде моніторинг стану осіб, які пройшли курс реабілітації, протягом 1 року після його завершення та надає допомогу членам сім'ї.

ГО «Блакитний птах»⁹⁸ (м. Київ) – організація, що спеціалізується на підтримці людей, які пережили полон, викрадення, катування. Робота розпочинається від моменту подання заяви про викрадення із членами сім'ї особи, яку викрали. Надається психологічна допомога сім'ї полонених, перша допомога після звільнення, соціально-психологічна підтримка осіб, які пережили полон, та членам їхніх сімей.

Центр психічного здоров'я та травмотерапії «Форпост-HELP» (м. Дніпро) — громадська організація «Всеукраїнський Центр з надання допомоги постраждалим внаслідок терористичних дій на Сході України «Форпост»⁹⁹. Супровід осіб, які зазнали катувань, команда виконує за мультидисциплінарним підходом. Центр проводить роботу на всіх рівнях надання допомоги:

- ▶ Базовий сервіс та безпека – робота в «полі»: постраждалі на місці подій, товариства, громади.
- ▶ Супровід груп ризику, родин, товариств, громад.
- ▶ Фокусована, неспеціалізована допомога.
- ▶ Високоспеціалізована допомога: травмотерапія, адвокатський супровід, розроблення та впровадження методології, законотворчі ініціативи тощо.

95 <https://www.facebook.com/ForestGlade.vet/>.

96 https://imtui.org.ua/professional_clinic.html.

97 <http://www.healthright.org.ua/pro-nas/nashi-misiya-i-istoriya/>.

98 <http://hostage.org.ua/otcheti/spivrobitnistvo-z-dz-lisova-polyana-u-dopomozhi-zvilnenim-z-polonu/>.

99 <http://forpost-center.org/pro-nas/strategiya/>.

БФ «Міжнародний медичний реабілітаційний центр для жертв війн та тоталітарних режимів»¹⁰⁰ (МРЦ) створений як благодійний фонд у 1994 р. Основне завдання Центру – надання безоплатної медичної та реабілітаційної допомоги жертвам катувань і жорстокого поводження, або іншим чином потерпілим унаслідок грубих порушень фундаментальних прав людини, а також членам їхніх сімей. МРЦ має [ліцензію МОЗ України](#) на медичну практику та [свідоцтво Укрметрестстандарту](#) про атестацію медичної лабораторії. Також МРЦ має документаційний сектор. До нього входять бібліотека, паперовий архів та відеоархіви.

Благодійна організація «Благодійний фонд «Восток-SOS»»¹⁰¹ надає психологічну допомогу та виконує соціально-психологічний супровід осіб, які постраждали від військового конфлікту. Насамперед це тимчасово переміщені особи, члени сім'ї зниклих безвісти, колишні полонені та цивільні особи, що мешкають вздовж лінії фронту. «Восток-SOS» збирає і документує факти порушень прав людини і гуманітарного права, що були вчинені в контексті збройного конфлікту на Сході України: незаконних арештів, незаконного позбавлення волі, вбивств, катувань, переслідувань через політичні та релігійні переконання, обстрілів цивільних об'єктів, обстрілів із житлових масивів тощо. Також веде моніторинг ситуації у сфері прав людини на окупованих територіях Луганської та Донецької областей.

ГО «Підтримка психічного здоров'я»¹⁰² спеціалізується на наданні допомоги особам, які постраждали унаслідок воєнних дій, зокрема особам, які пережили катування та полон (військові, цивільні, члени їхніх сімей). Громадська організація має розгалужену мережу центрів на Сході. Це центри психосоціальної адаптації (Краматорськ, Маріуполь, Щастя), мобільні бригади (МБ «Севєродонецьк», МБ «Волноваха», МБ «Краматорськ», МБ «Дружківка») та центри травмотерапії («Повернення», м. Київ, «Обрій», м. Севєродонецьк, «Відновлення», м. Маріуполь).

3.2.3. Маршрути пацієнтів і система скерувань

На час проведення цього дослідження встановлено, що єдиний документ, ухвалений лише в грудні 2020 р. та покриває тільки сегмент реабілітації у сфері охорони здоров'я жертв катувань і членів їхніх сімей, – Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», жодного іншого нормативно-правового акта, що регламентує надання реабілітаційної допомоги особам, які зазнали катувань, немає.

Нормативно не розроблена маршрутизація жертв катувань, усе відбувається фрагментарно, без відповідальних інституцій та осіб, не встановлено і не розмежовано компетенцію органів влади в цьому напрямі. З'ясовано також, що немає, зокрема, підтримки і допомоги за місцем проживання потерпілих осіб, механізму мультидисциплінарного супроводу осіб після виписки зі стаціонарних закладів, моніторингової системи реабілітації. Національна реабілітаційна система здебільшого представлена громадськими організаціями, які не провадять системної діяльності, виконують роботу переважно за кошти грантів.

100 <http://www.kmrc.org/>.

101 <https://vostok-sos.org/pro-nas/>.

102 <http://www.pss.org.ua/>.

3.3. Послуги, зміст реабілітаційних послуг/заходів і компетентності фахівців

3.3.1. Наявність в Україні послуг, пов'язаних з реабілітацією осіб, які зазнали катувань, з огляду на міжнародний досвід

Реабілітація осіб, які зазнали катувань, зважаючи на кількість і комплексність потреб, повинна бути комплексна, мультидисциплінарна, відповідати низці особливих вимог, презентованих у «UNCAT Implementation Tool 5/2018». Серед них:

- ▶ право на компенсацію та реабілітацію повинно бути визнане національним законодавством;
- ▶ реабілітацію фінансує прямо або непрямо національний уряд;
- ▶ реабілітація ведеться в тісній співпраці та пристосована до потреб кожної особи, яка зазнала катувань. Ефективність послуг неперервно відстежується та оцінюється;
- ▶ реабілітація ведеться якомога раніше після заподіяння катувань без вимоги вчинення особою, яка їх зазнала, якихось юридичних дій, а лише на основі рекомендацій фахівця з охорони здоров'я;
- ▶ реабілітація цілісна і забезпечує медичну та психологічну допомогу, юридичні та соціальні послуги;
- ▶ реабілітаційні послуги мають бути наявними, прийнятними, доступними та надаватися способом, який гарантує безпеку та особисту цілісність особі, її сім'ї та особам, про яких вона піклується.

Також варто звернути увагу на інструмент, який пригодиться при оцінюванні національних політик щодо жертв катувань (після їх появи)¹⁰³. Йдеться про Національні індикатори щодо права жертв катувань на реабілітацію в Південній Африці, які містять алгоритми оцінювання політик, послуг тощо.

Отже, потреби осіб, що зазнали катувань, комплексні, а тому потребують комплексної відповіді. Аналіз ситуації з маршрутизацією засвідчив її неналежність. Водночас поза межами спеціалізованих закладів та центрів такі особи все ж можуть отримати низку послуг, релевантних до їхнього стану, переважно в громадському секторі.

Перераховані нижче послуги доступні всім громадянам країни, незалежно від їхнього статусу. Аналіз здатності постачальників цих послуг відповідати на потреби осіб, які зазнали катувань, наведено нижче.

Медичні послуги. Медичні послуги надає заклад охорони здоров'я або фізична особа – підприємець, що зареєстрована та одержала в установленому законом порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, яку оплачує її замовник. Залежно від потреби пацієнт може отримати різні види медичної допомоги, зокрема первинну, вторинну та третинну з дотриманням вимог законодавства України. Приміром, первинну медичну допомогу надають безоплатно в закладах охорони здоров'я та фізичні особи – підприємці, які одержали відповідну ліцензію в установленому законом порядку, з якими головний розпорядник бюджетних коштів уклав договір про медичне обслуговування населення. Відзначимо, що до обсягу медичної допомоги входить психіатрична допомога. Втім про надання спеціалізованих послуг для жертв

¹⁰³ National Indicators on Torture Victims' Right to Rehabilitation in South Africa. 2019. URL: https://irct.org/uploads/media/National-Indicator_south_africa1.pdf.

катувань мова не йде, така особа має статус пацієнта та отримує медичні послуги в загальному порядку.

Реабілітаційні послуги. Відповідно до ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», реабілітаційна послуга – послуга, яку надає пацієнтові реабілітаційний заклад, реабілітаційна установа, заклад охорони здоров'я, соціального захисту або інший суб'єкт господарювання, які мають право надавати реабілітаційну допомогу згідно із законодавством, яку оплачує її замовник. Замовником реабілітаційної послуги можуть бути держава, орган місцевого самоврядування, юридична або фізична особа, зокрема пацієнт. Звертаємо увагу і на важливу правову конструкцію, яка повинна запровадити належну психологічну допомогу при реабілітації, з чіткими законодавчими вимогами до такої. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», психологічна допомога в реабілітації – діяльність, спрямована на відновлення та підтримку функціонування особи у фізичній, емоційній, інтелектуальній, соціальній і духовній сферах із застосуванням методів психологічної та психотерапевтичної допомоги у формах психотерапії, психологічного консультування або першої психологічної допомоги. Психологічну допомогу в реабілітації надає клінічний психолог (психолог, психотерапевт) у складі мультидисциплінарної реабілітаційної команди.

Отримувачі реабілітаційної допомоги – особи з обмеженнями повсякденного функціонування та члени сімей осіб з обмеженнями повсякденного функціонування. До надавачів реабілітаційної допомоги належать: 1) фахівці з реабілітації; 2) реабілітаційні заклади, відділення, підрозділи, інші уповноважені суб'єкти господарювання; 3) мультидисциплінарні реабілітаційні команди; 4) медико-соціальні експертні комісії.

*Соціальні послуги*¹⁰⁴. Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги», соціальні послуги надаються для досягнення таких цілей: 1) профілактики складних життєвих обставин; 2) подолання складних життєвих обставин; 3) мінімізації негативних наслідків складних життєвих обставин. Складні життєві обставини – обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно. Відповідно до Закону, до чинників, які можуть зумовити складні життєві обставини, катування безпосередньо не належить. Втім можуть опосередковано належати такі: а) часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; б) невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; в) психічні та поведінкові розлади, зокрема внаслідок вживання психоактивних речовин; г) інвалідність; г) бездомність; д) безробіття; е) малозабезпеченість особи; є) втрата соціальних зв'язків, зокрема під час перебування в місцях позбавлення волі; ж) жорстоке поводження з дитиною; з) насильство за ознакою статі; и) домашнє насильство; і) потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; ї) шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією.

Фактично, майже всі зазначені чинники можуть бути пов'язані з катуваннями.

Відповідно до Закону, постачальники соціальних послуг можуть належати до державного, комунального або недержавного секторів. Соціальні послуги можуть надавати в центрах зайнятості, закладах охорони здоров'я, освіти, культури тощо.

Отже, законодавчо гарантовано надання соціальних послуг жертвам катувань. Водночас надання та фінансування таких послуг покладено на місцеві громади та їхні бюджети. Саме громади формують замовлення на соціальні послуги, проте наразі громади, які б замовляли соціальні послуги для осіб, які зазнали катувань, нам не відомі.

¹⁰⁴ Закон України «Про соціальні послуги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.

Юридичні послуги. Відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», право на безоплатну первинну правову допомогу повним обсягом мають громадяни України, іноземці, особи без громадянства, зокрема біженці чи особи, які потребують додаткового захисту. Також законодавчо передбачено можливість для певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу. Відзначимо, що в переліку, закріпленому в ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», прямо не передбачено такої категорії осіб, як жертви катувань, для отримання безоплатної вторинної правової допомоги. Проте, приміром, до переліку належать особи, на яких поширюється дія [Закону України](#) «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», тобто, зокрема, учасники антитерористичної операції.

Окрім того, юридичні послуги особам, які зазнали катувань, доступні в громадських організаціях.

Послуги з координації допомоги (кейс-менеджменту). Послуги з координації допомоги доступні в разі звернення до вищеперерахованих громадських організацій, які мають неформальну мережу контактів і відповідають за рух особи системою надання послуг, відповідно до її потреб. На державному рівні це одна з соціальних послуг, яка, втім, поки що лише прописана законодавчо і не впроваджена повною мірою.

3.3.2. *Аналіз необхідних компетентностей для фахівців із реабілітації жертв катувань та аналіз реалій*

Наслідки катувань, як проаналізовано вище, комплексні та довготривалі, серед них:

- ▶ наслідки для фізичного здоров'я особи;
- ▶ наслідки для психічного здоров'я особи;
- ▶ психологічні наслідки для членів сім'ї та близьких;
- ▶ соціальні та фінансові наслідки для особи та сім'ї;
- ▶ економічні наслідки для держави.

З огляду на це, фахівці, які мають справу з реабілітацією осіб, що зазнали катувань, повинні володіти особливим набором компетентностей, щоб відповідати потребам осіб і одночасно вимогам до сервісів від «UNCAT Implementation Tool 5/2018». Такий перелік компетентностей розробила International Rehabilitation Council for Torture Victims/ Міжнародна рада з реабілітації жертв катувань¹⁰⁵. Він містить такі положення:

- ▶ навички менеджменту та стратегічного лідерства;
- ▶ навички розвитку операційних систем;
- ▶ навички у сфері інформаційних і комунікативних технологій;
- ▶ навички оцінювання (медичного, психологічного, психіатричного, соціального, юридичного);
- ▶ навички з інтервенцій (медичних, психологічних, психіатричних, соціальних та юридичних);
- ▶ навички документування та звітності (медичної та психологічної);
- ▶ навички адвокації;
- ▶ навички навчання та нарощування потенціалу;
- ▶ навички комунікації та поширення інформації для підвищення рівня свідомості;

¹⁰⁵ Rehabilitation of Torture Survivors. 2013. URL: https://irct.org/assets/uploads/pdf_20180407213505.pdf.

- ▶ моніторингові, оцінні та дослідницькі навички.

Звісно, йдеться про те, що цими навичками повинна володіти команда, яка працює в реабілітаційному процесі, з розподілом цих навичок між членами команди.

Реабілітація жертв катувань максимально ефективна, коли існує рання ідентифікація та належна маршрутизація (у разі, коли існують можливості для скерування)¹⁰⁶. Отже, компетентності щодо ідентифікації – критично важливий елемент реабілітації, і вони повинні бути наявні в усіх фахівців у сфері охорони здоров'я, надання соціальних послуг тощо. Наявність таких компетентностей також дуже важлива для ефективного запобігання катуванням¹⁰⁷:

- ▶ володіння стандартизованими та нестандартизованими інструментами ідентифікації жертв катувань;
- ▶ володіння методом документування (Стамбульський протокол).

Також можна виділити групи спеціальних компетентностей для окремих фахівців, залучених до реабілітації: медиків, психологів, психіатрів, юристів, соціальних працівників. Наприклад, розроблена модель компетентностей для проведення психологічного оцінювання осіб, які зазнали катувань¹⁰⁸.

Дослідження відповідності між зазначеними вище компетентностями та реальною ситуацією з компетентністю фахівців в Україні виходить за межі цього звіту. Проте відсутність належної національної реабілітаційної системи, звісно, впливає на наявність кваліфікованого кадрового ресурсу.

106 UNHR. Torture Victims in the Context of Migration: Identification, Redress and Rehabilitation / UNHR. 2017. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Torture/UNVFVT/UNVFVT_ExpertWorkshop2017.pdf.

107 Ibid.

108 Huminuik, K. 2017. Special competencies for psychological assessment of torture survivors. Transcultural psychiatry, 54(2), 239–259.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Міжнародно-правові зобов'язання України з реабілітації жертв катувань впливають зі ст. 14 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та норм загального звичаєвого міжнародного права. Водночас право на реабілітацію жертв, що визнане Україною, залишається не імplementованим належним чином до норм національного законодавства. Відповідно, доцільно ухвалити нормативні акти, які запроваджували б систему реабілітації жертв катування.
2. Удосконалення чинного законодавства України слугуватиме загальній превенції катувань й інших видів нелюдського та такого, що принижує гідність, видів поводження і покарання, а також спеціальній – при настанні протиправних дій, щоб ефективно захищати права потерпілого (жертви). Зокрема, необхідно змінити виклад норми ст. 127 Кримінального кодексу України шляхом приведення її у відповідність до дефініції, що міститься в ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Крім того, варто передбачити поширення кримінальної відповідальності на інші види неналежного поводження і покарання, що за тими чи іншими ознаками не досягають порогу катування. У законодавстві також необхідно передбачити дефініцію поняття «жертва катування», віднісши до цієї категорії осіб, які окремо або разом постраждали від заподіяної їм шкоди, зокрема від фізичних або душевних травм, емоційних страждань, економічних збитків або суттєвого обмеження їхніх основних прав, внаслідок дій або бездіяльності, що становлять катування або інші види неналежного поводження з боку посадових (офіційних) осіб або з їхнього відома чи мовчазної згоди.
3. Керівництво з ефективного розслідування і документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Стамбульський протокол), яке хоч і не обов'язковий документ, проте його зміст визнала міжнародна спільнота таким, що значною мірою відображає норми загального міжнародного права. Його повноцінна імplementація в Україні необхідна для реалізації процедурних зобов'язань щодо ефективного розслідування катувань, що передбачені як універсальним, так і регіональним міжнародним правом захисту прав людини.
4. Серед інших законодавчих змін, які рекомендовані за наслідками цього Звіту, є розроблення порядку примусового годування, у якому, зокрема, слід передбачити алгоритм дій медичних працівників при підготуванні висновку для відповідного рішення суду з урахуванням сучасних міжнародних стандартів і практики Європейського суду з прав людини. З погляду виконання процесуальних зобов'язань України за ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, варто встановити альтернативну підслідність при розслідуванні злочину за ст. 127 Кримінального кодексу України, коли суб'єкт вчиння злочину – працівник Національної поліції. Також доцільно внести зміни до Закону України «Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури і суду» стосовно жертв катувань. Приміром, варто внести зміни до ст. 1 цього Закону, розширивши обсяг шкоди, яка підлягає відшкодуванню особі, внісши катування й інші види нелюдського або такого, що принижує гідність, видів поводження і покарання.

5. При формуванні державної політики в досліджуваній сфері, враховуючи міжнародні стандарти, нормативно-правову базу України, правові позиції Європейського суду з прав людини, національні органи влади повинні забезпечити спектральні системні заходи від організаційних, законодавчих до реабілітаційних, зважаючи на такі аксіоми: 1) визнати порушення чинного законодавства України, зокрема Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прямо або опосередковано, при вчиненні катування чи інших нелюдських або таких, що принижують гідність видів, поводження і покарання; 2) надати жертвам компенсацію та повне відшкодування нематеріальної шкоди, завданої внаслідок катувань та інших видів неналежного поводження; 3) провести ретельне та ефективне розслідування, яке може привести до виявлення та покарання відповідальних осіб; 4) забезпечити можливість належної реабілітації потерпілих шляхом створення мережі надавачів реабілітаційної допомоги, а саме реабілітаційних закладів, відділень, підрозділів тощо, які фінансуватимуться за публічні кошти з можливістю залучення інших незаборонених законом джерел фінансування, підготування кадрового потенціалу для надання реабілітаційних послуг.
6. Масштаби проблеми в Україні, відповідно до оцінних даних, великі, а потреби осіб, які пережили катування, комплексні. Необхідно враховувати спектральний негативний вплив: наслідки для психічного здоров'я, соціальні та психологічні наслідки, негативний вплив на членів сім'ї, фінансові наслідки для особи та сім'ї. Також наявні значні фінансові втрати для держави у разі ненадання допомоги особам, які пережили катування.
7. Нормативно не розроблена маршрутизація жертв катувань, усе відбувається фрагментарно, без відповідальних інституцій та осіб, не встановлено і не розмежовано компетенцію органів влади в цьому напрямі. З'ясовано також, що немає, зокрема, підтримки та допомоги за місцем проживання потерпілих осіб, механізму мультидисциплінарного супроводу осіб після виписки зі стаціонарних закладів, моніторингової системи реабілітації. Національна реабілітаційна система здебільшого представлена громадськими організаціями, які не провадять системної діяльності, виконують роботу переважно за кошти грантів.
8. Оцінюючи наявні в державі послуги та мережу закладів, які їх надають, можна дійти висновку, що на державному рівні осіб, які зазнали катувань, не забезпечено цілісною реабілітацією, тобто одночасним поєднанням медичного, психологічного, юридичного та соціального складників.
9. Реабілітація жертв катувань, відповідно до вимог ст. 14 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, повинна вестися на системному рівні, бути належно організованою, забезпеченою якісними та доступними послугами, що мають бути мультидисциплінарними, а також повинен бути належний фаховий рівень надавачів реабілітаційної допомоги для всіх жертв катувань. Окрім того, вважаємо неприйнятним, що реабілітація відбувається практично повним обсягом не за публічні кошти. Держава повинна забезпечити належне фінансування реабілітації жертв катувань за публічні кошти, адже в Україні усталено така реабілітація ведеться за донорські кошти.
10. Необхідно розробити нормативний порядок надання реабілітаційних послуг, вимоги до суб'єктів їх надання, критерії якості послуг і контроль за їх наданням (внутрішній і зовнішній) саме жертвам катувань. Послуги з реабілітації жертв катувань та інших видів нелюдського або такого, що принижує гідність, видів поводження і покарання повинні бути внесені, за умов медичної реформи, до послуг з медичної реабілітації, що передбачають їх надання пацієнтам у стаціонарних чи амбулаторних умовах при захворюваннях у відновному періоді,

тобто не в гострий період, а в гострому – захворювання повинні бути в пакетах послуг, які надають у стаціонарних умовах. З-поміж запланованих реабілітаційних пакетів, внесених до Специфікацій та умов закупівлі за програмою медичних гарантій на 2021 р., немає необхідного пакета з медичної реабілітації. Ухвалений Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» заклав належний юридичний фундамент, що тепер потребує розвитку з урахуванням специфіки отримувачів реабілітаційної допомоги. Насамперед вважаємо, що для певних категорій осіб, зокрема жертв катувань, держава повинна розробити пакет психологічної допомоги в реабілітації.

11. Видається необхідним створити комплексну міжвідомчу та мультидисциплінарну систему виявлення осіб, які пережили катування, та звітності, яка б дозволила: а) своєчасно реагувати на випадки катувань, б) своєчасно надавати допомогу та реабілітацію особам, які пережили катування, в) мати надійну інформацію про кількість випадків катувань та ухвалювати рішення, базовані на даних. До виявлення та звітування повинні бути залучені всі фахівці «першої лінії», які мають потенціал виявлення випадків катувань: лікарі первинної ланки, працівники освіти, соціальних служб, поліції та інших сфер. Відповідно, повинні бути розроблені протоколи та маршрутизація в таких випадках, а на їх основі впроваджені програми підвищення кваліфікації.
12. Необхідно розвинути мережу закладів підтримки та реабілітації осіб, які пережили катування, яка б охоплювала весь цикл лікування і реабілітації, від стаціонарного лікування до реабілітації, наближеної до місяця роботи чи проживання особи. Для цього оптимальним видається такий шлях: 1) створення Національного центру з реабілітації жертв катувань, який слугуватиме методичною, тренінговою та супервізійною базою для фахівців, 2) використання потенціалу наявної системи медичних, реабілітаційних і соціальних послуг, через розвиток спроможності фахівців надавати послуги цій категорії населення, а також через розроблення механізму мультидисциплінарного супроводу, 3) створення маршрутизації, починаючи від оцінювання стану особи, потреб, які мають бути початковою точкою маршрутизації, до механізму моніторингу стану особи після завершення курсу реабілітації; з цією метою варто розглянути створення дорожньої карти послуг, яка б закріплювала алгоритм руху жертв катувань закладами й іншими інституціями, спроможними надавати допомогу за конкретного стану або захворювання, враховуючи індивідуальні потреби постраждалої особи. Крім того, необхідно розробити Стандарти реабілітації осіб, які пережили катування, із залученням найкращого світового досвіду та науково доведених методів роботи, а також навчальні програми щодо застосування Стандартів, а також впроваджувати їх, виходячи з чітких індикаторів.

ДОДАТОК 1

ВИСНОВКИ КОМІТЕТУ ООН ПРОТИ КАТУВАНЬ У КОНТЕКСТІ СТАТТІ 14 КОНВЕНЦІЇ ООН ПРОТИ КАТУВАНЬ ТА ІНШИХ ЖОРСТОКИХ, НЕЛЮДСЬКИХ АБО ТАКИХ, ЩО ПРИНИЖУЮТЬ ГІДНІСТЬ, ВИДІВ ПОВОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ ЩОДО ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ

Латвія, 2019 рік. Комітет зазначив про брак чітких положень у національному законодавстві, якими жертвам катувань має гарантуватися право на справедливу компенсацію, зокрема заходів для якомога повнішої реабілітації, відповідно до ст. 14 та Зауваження загального порядку № 3. Крім того, зазначено брак інформації про конкретні випадки виплати компенсацій чи надання реабілітаційних послуг згідно з положеннями Закону про кримінальний процес, Закону про державну компенсацію жертв і Закону про соціальні послуги та соціальну допомогу. Відповідно, Латвії рекомендовано внести відповідні зміни в національне законодавство, якими чітко встановити право на справедливу компенсацію, зокрема заходи для якомога повнішої реабілітації, відповідно до ст. 14 та Зауваження загального порядку № 3 (пункти 34–35).

Португалія, 2019 рік. Попри наявність у законодавстві права на реабілітацію жертв катувань, Комітетові не надано жодного прикладу присудження компенсації чи надання реабілітаційних заходів на виконання рішень національних судів чи інших державних органів. Також Комітет зазначив про брак будь-якої інформації про наявність реабілітаційних програм чи вжиття заходів на підтримку роботи неурядових організацій, які надають допомогу жертвам катувань. Португалії рекомендовано надати Комітетові інформацію про конкретні репараційні та реабілітаційні заходи, що надають жертвам катувань, як передбачено Зауваженням загального порядку № 3 (пункти 31–32).

Греція, 2019 рік. Комітетові не надано жодного прикладу присудження компенсації чи надання реабілітаційних заходів на виконання рішень національних судів, ЄСПЛ чи інших державних органів. Також Комітет зазначив про брак будь-якої інформації про наявність реабілітаційних програм чи вжиття заходів на підтримку роботи неурядових організацій, які надають допомогу жертвам катувань. Греції рекомендовано надати Комітетові інформацію про конкретні репараційні та реабілітаційні заходи, що надають жертвам катувань, як передбачено Зауваженням загального порядку № 3 (пункти 30–31).

Висновок щодо Греції важливий тим, що з нього випливає, що Комітет також перевіряє, чи виконує держава-член рішення ЄСПЛ у контексті виплати компенсацій та надання реабілітації жертвам катувань.

Бангладеш, 2019 рік. Комітет відзначив брак інформації про надання реабілітаційних заходів жертвам катувань. Також наголошено на недосконалому Законі про катування і смерть у місцях позбавлення волі (запобігання). Зокрема, законом передбачено невеликі розміри компенсації; реабілітація не передбачена зовсім. На практиці жодного вироку не ухвалено згідно з положеннями цього закону та, відповідно, жодного разу не виплачено компенсації жертвам катувань. Отже, Комітет рекомендував внести відповідні зміни до цього закону (пункти 44–45).

Мексика, 2019 рік. Комітет з похвалою відзначив надання 403 жертвам катувань реабілітаційних заходів, а також ухвалення рішень Виконавчим комітетом з підтримки жертв про виплату компенсацій. Також схвально відзначено запит Виконавчого комітету з підтримки жертв до державних органів з охорони здоров'я про створення спеціальної програми з надання реабілітаційних послуг. Проте Комітет зауважив, що Мексика не надала чіткої інформації про конкретні реабілітаційні заходи та розміри компенсацій (пункти 46–47).

Німеччина, 2019 рік. Комітет зауважив, що жертви катувань, зокрема шукачі притулку та незаконні мігранти, не мають достатнього доступу до реабілітаційних послуг, а ті послуги, які вони отримують, – це послуги, що надають представники громадянського суспільства, а не органи соціальної допомоги чи охорони здоров'я. Відповідно, Комітет зауважив, що держава повинна виплачувати компенсації та надавати реабілітаційні послуги, не зважаючи на те, що особа зазнала катувань за межами території цієї держави (пункти 50–51).

Велика Британія, 2019 рік. Зауваження Комітету стосується цивільних позовів про надання реабілітаційних послуг. Комітет зауважив, що у Великій Британії особи, що зазнали катувань в іншій державі, не мають права подавати цивільні позови про надання реабілітаційних послуг. Комітет порекомендував змінити законодавство так, щоб жертви катувань мали доступ до реабілітаційних послуг незалежно від місця вчинення катувань і громадянства особи, яка вчиняла катування (пункти 50–51).

Канада, 2018 рік. Комітет зауважив, що Канада створює перешкоди для отримання в судовому порядку реабілітаційних послуг громадянином Канади Абусфіаном Абделразіком, якого протиправно утримували у в'язниці в Судані та катували у 2003–2006 роках. Підозрюється, що члени Канадської служби розвідки та безпеки брали участь у його катуванні. Створення перешкод полягає в безстроковому відтермінуванні розгляду його справи. Стосовно Канади Комітет зауважив, що реабілітація передбачає, зокрема, обов'язок держави визнавати та підтверджувати факти катувань, піддавати факти про їх вчинення публічності (якою мірою це не шкодить безпеці та інтересам жертв і не завдає їм шкоди), проводити неупереджене розслідування випадків катування. Крім того, Комітет відзначив, що Канада не вжила ніяких заходів щодо законодавчого надання можливості жертвам катувань отримувати реабілітаційні послуги, незалежно від місця вчинення катувань і громадянства особи, яка вчиняла катування. Відповідно Комітет рекомендував змінити Закон про державні імунітети, яким зняти імунітет з інших держав та їхніх посадовців/представників у разі катувань (пункти 38–41).

Росія, 2018 рік. Комітет відзначив невелику кількість справ стосовно випадків дідівщини в армії, що мали наслідком висунення обвинувачень проти осіб, винних у дідівщині. Комітет наголосив, що жертвам дідівщини в армії також повинні надавати реабілітаційні послуги (пункти 36–37).

Нідерланди, 2018 рік. Комітетові не надано жодного прикладу присудження компенсації чи надання реабілітаційних заходів на виконання рішень національних судів чи інших державних органів, зокрема в Арубі, Курасао та Сінт-Мартені. Нідерландам рекомендовано надати Комітетові інформацію про конкретні репараційні та реабілітаційні заходи, що надають жертвам катувань, як передбачено Зауваженням загального порядку № 3 (пункти 54–55).

Туреччина, 2016 рік. Комітетові не надано жодного прикладу присудження компенсації чи надання реабілітаційних заходів на виконання рішень національних судів чи інших державних органів, попри запевнення Туреччини, що реабілітаційні заходи надають жертвам катувань, навіть коли нема вироків у кримінальному провадженні особам, винним у вчиненні катувань. Також Комітет відзначив брак будь-якої інформації про наявність репараційних програм чи вжиття заходів на підтримку роботи неурядових організацій, які надають допомогу жертвам катувань (пункти 39–40).

Італія, 2017 рік. Комітетові не надано жодного прикладу присудження компенсації чи надання реабілітаційних заходів на виконання рішень національних судів чи інших державних органів. Також Комітет вказав на брак будь-якої інформації про наявність репараційних програм чи вжиття заходів на підтримку роботи неурядових організацій, які надають допомогу жертвам катувань. Італії рекомендовано надати Комітетові інформацію про конкретні репараційні та реабілітаційні заходи, що надають жертвам катувань, як передбачено Зауваженням загального порядку № 3 (пункти 42–43).

Франція, 2016 рік. Комітет зауважив, що державні органи з надання допомоги жертвам надавали реабілітаційні послуги переважно жертвам торгівлі людьми, ніж жертвам катувань. Крім того, Комітет відзначив брак у Франції спеціальної політики щодо надання реабілітаційних послуг жертвам катувань; нездатність оперативно надати реабілітаційні послуги шукачам притулку; недостатність ресурсів в органах та організаціях, які повинні надавати реабілітаційні послуги; відсутність в останніх кваліфікованого персоналу; брак статистичної інформації стосовно реабілітаційних послуг, надання яких санкціонували національні судові органи. Відповідно, Комітет рекомендував вжити всіх необхідних заходів для виправлення згаданих недоліків (пункти 38–39).

Японія, 2013 рік. Комітет зауважив певні недоліки в Законі про державні реабілітаційні заходи, зокрема обмеження у праві на компенсацію жертвам катувань – іммігрантам. Крім того, наголошено на брак інформації про конкретні випадки виплати компенсацій жертвам катувань. Відповідно, Комітет витребував інформацію про конкретні випадки виплати компенсацій і надання реабілітаційних послуг жертвам катувань (пункт 18).

Скарги фізичних осіб проти держав, розглянуті Комітетом ООН проти катувань, наразі не змушували Комітет заглиблюватись у питання реабілітації. Утім низка загальних висновків має значення. Наприклад, у справах [Дімітров проти Сербії й Чорногорії](#) (пара. 7.3) і [Даніло Дімітрієвич проти Сербії й Чорногорії](#) (пара. 7.4) Комітет постановив, що брак кримінальних проваджень проти осіб, винних у катуванні, позбавляє жертв катувань можливості подавати цивільні позови про виплату їм компенсацій, що становить порушення ст. 14 Конвенції.

У справі [Гуріді проти Іспанії](#) Комітет постановив, що компенсації повинні повністю покривати шкоду, яку зазнають жертви катувань, що включає, зокрема, реституцію, компенсацію, реабілітацію, а також заходи, що гарантують неповторюваність порушень положень Конвенції (пара. 6.8).

ДОДАТОК 2.

ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СПРАВАХ ЩОДО СТАТУСУ ЖЕРТВИ Й ЕФЕКТИВНОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗА СТАТТЕЮ 3 КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Назва, номер, посилання на рішення	Н. Т. проти Росії (N.T. v. Russia) (Заява № 14727/11) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202633
Дата ухвалення та набуття остаточного	02.06.2020
Факти	Відповідно до російського законодавства, всі особи, засуджені до довічного позбавлення волі, повинні провести перші десять років свого покарання за суворим режимом. За цього режиму заявника утримували окремо від інших засуджених у камерах, у яких поміщали не більше ніж двох осіб. Кілька років свого покарання він провів у одиночній камері без будь-яких цілеспрямованих занять, таких як робота чи навчання. Йому дозволяли залишати камеру лише на 90 хвилин занять на свіжому повітрі. Його контакт із зовнішнім світом і здатність витратити гроші були значно обмежені. Крім того, протягом перших п'яти років ув'язнення охоронці в'язниці зазвичай заковували заявника в наручники, навіть коли йому довелося спорожняти важке тридцятилітрове унітазове відро у вигрібну яму поза будівлею. Це завдавало йому фізичного болю.
Правова позиція	Суд повторює, що рішення, у якому він виявляє порушення Конвенції, покладає на відповідальну державу юридичне зобов'язання не просто виплачувати заінтересованим особам суми справедливої сатисфакції, а й обирати під наглядом з боку Комітету міністрів індивідуальні або загальні заходи, що мають бути прийняті у внутрішньому правовому порядку, щоб припинити порушення, виявлені ЄСПЛ, та відшкодувати, якою мірою це можливо, його наслідки. Насамперед держава повинна обрати, під контролем Комітету міністрів, засоби, які будуть використані у внутрішньому законодавстві для виконання цього зобов'язання. Однак, щоб допомогти державі-відповідачеві виконати це зобов'язання, ЄСПЛ може спробувати вказати на тип індивідуальних або загальних заходів, які можуть бути вжиті, щоб покласти край тій ситуації, яку він виявив. У цій справі ЄСПЛ встановив, що поводження, якого заявник зазнав під час суворого режиму позбавлення волі, порушує вимоги статті 3 Конвенції. Виявлене порушення значною мірою впливає з відповідних положень Кримінально-виконавчого кодексу, а отже розкриває системну проблему, яка зачіпає кожного ув'язненого на довічне позбавлення волі протягом перших десяти років ув'язнення. Враховуючи нагальну потребу в швидкому та відповідному відшкодуванні на внутрішньому рівні, Суд вважає, що повторення своїх висновків у подібних окремих випадках не було б найкращим способом досягнення мети Конвенції. Отож, він відчуває вимушеність надавати допомогу державі-відповідачеві в пошуку відповідних рішень і Комітету міністрів у нагляді за виконанням рішень ЄСПЛ.
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 Конвенції

Назва, номер, посилання на рішення	Солодніков проти Росії (Solodnikov v. Russia) (Заява № 61582/10) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202632
Дата ухвалення та набуття остаточного	02.06.2020
Факти	<p>05.08.2007 заявника затримано за підозрою в торгівлі наркотиками, веденій організованою групою. 22.09.2008 закінчилося досудове слідство та справу передано до суду. Заявник перебував під вартою та доправлявся на судові засідання зі слідчого ізолятора.</p> <p>04.06.2010 о 18:00 заявник втратив свідомість у залі суду. Була викликана швидка допомога, яка прибула приблизно через двадцять хвилин. Працівники супроводу не дозволили доставити заявника до цивільної лікарні, аргументуючи це тим, що його спочатку мали оглянути медичні працівники в'язниці. Приблизно через сорок хвилин заявника помістили у швидку допомогу.</p> <p>Потім заявника спочатку перевели до слідчого ізолятора. До лікарні його доставили через дві години після інциденту.</p> <p>Уряд заявив, що заявник пройшов медичні огляди відповідно до чинних стандартів і вчасно пройшов операцію. Працівники супроводу були присутні в операційній залі та підрозділах невідкладної допомоги, але не під час інвазивних оглядів, таких як поперекова пункція, панангіографія та перев'язка. На заявника не одягли наручники під час операції або після неї з 15 до 16 червня 2010 р.</p> <p>Заявник стверджував, що йому одягнули наручники, не зважаючи на те, що він перебував у критичному стані. Працівники супроводу були присутні на всіх його медичних процедурах, зокрема голінні та катетеризації сечі.</p>
Правова позиція	<p>Стан здоров'я заявника вимагав негайного перевезення до лікарні. Швидку допомогу викликали негайно після того, як заявник втратив свідомість, і вона прибула негайно. Однак через дії працівників в'язниці його перевели до лікарні із запізненням. Зокрема, потрібно було занадто багато часу, щоб вирішити, чи слід доставити заявника до медичної частини ізолятора, чи до лікарні.</p> <p>Відповідно, було порушення ст. 3 Конвенції через неналежну реакції на надзвичайну ситуацію 04.06.2010.</p> <p>Суд зазначає, що заявника перевезли до міської лікарні в критичному стані 04.06.2010 та він залишився там до 09.07.2010. Немає ніяких доказів того, що заявникові не надали належної медичної допомоги протягом цього періоду. Однак, не зважаючи на критичний стан, йому надягли наручники.</p> <p>У висновку, виданому 10.08.2011, заступник начальника поліції Красноярської області, посилаючись на медичні документи в кримінальній справі заявника, заявив, що 04.06.2010 заявник «був нездатний через свій стан здоров'я адекватно сприймати реальність». Тому в цей день він не становив жодної небезпеки заподіяти собі тілесні ушкодження чи травмування інших або здійснити втечу.</p> <p>15.06.2010 заявникові проведено операцію на мозку. Незрозуміло, чи був заявник у кайданках у день операції. На фотографії, що зображує його перев'язаного та в наручниках у лікарняному ліжку, немає посилання на дату. З 17 червня до 9 липня 2010 р. заявника постійно приковували до батареї чи його ліжка. Сторони не суперечать, що двоє офіцерів-супроводжувачів залишалися на варті в кімнаті. Уряд не надав ніяких обґрунтованих пояснень, чому заявникові, що перебував під постійним контролем двох співробітників супроводу, довелося одягати наручники після такої серйозної операції.</p> <p>Враховуючи стан здоров'я заявника, брак будь-яких причин побоюватися, що він становив ризик для безпеки, та постійний нагляд з боку офіцерів супроводу, ЄСПЛ вважає, що використання наручників у цих умовах стало нелюдським поведінням.</p> <p>ЄСПЛ повторює, що ст. 3 Конвенції закріплює одну з основних цінностей демократичного суспільства, забороняючи в абсолютному порядку катування, нелюдське або принизливе поведіння і покарання. Однак, щоб потрапити до сфери заборони, що міститься у ст. 3 Конвенції, поведіння, завдане жертві або те, якому був підданий потерпілий, повинно досягати мінімального рівня жорстокості.</p> <p>Оцінення цього мінімального рівня жорстокості відносно, залежно від усіх обставин справи, таких як тривалість лікування, його фізичні та психічні наслідки та деколи стать, вік і стан здоров'я жертви.</p>

	Стаття з Конвенції додатково покладає на державу обов'язок захищати фізичне самопочуття осіб, позбавлених волі, серед іншого, надаючи їм необхідну медичну допомогу. Отож, ЄСПЛ неодноразово зазначав, що брак належної медичної допомоги може спричинити поводження, яке суперечить ст. 3 Конвенції.
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 та ст. 5 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Расінські проти Польщі (Rasinski v. Poland) (Заява № 42969/18) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202531
Дата ухвалення та набуття остаточного	28.05.2020
Факти	Заявник скаржився на неналежні умови утримання у в'язниці. У зв'язку з цим він подав позов до національного суду в порядку цивільного судочинства. Його позов задоволено та присуджено компенсацію в еквіваленті 1250 євро. Уряд стверджував, що таку суму можна вважати справедливим відшкодуванням, а отже заявник втратив статус жертви та не мав права звертатися до ЄСПЛ.
Правова позиція	ЄСПЛ визнав порушення ст. 3 Конвенції з огляду на недостатність зазначеної компенсації, бо така сума значно нижча від тих, які ЄСПЛ зазвичай призначає в аналогічних справах. Суд повторює, що спочатку національні органи повинні виправити будь-яке ймовірне порушення Конвенції. У зв'язку з цим питання, чи може заявник претендувати на роль жертви передбачуваного порушення, актуальне на всіх стадіях провадження на підставі Конвенції. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, слово «потерпілий» у контексті ст. 34 Конвенції позначає особу, яка безпосередньо постраждала внаслідок дії чи бездіяльності, що порушує Конвенцію, можливо, навіть без упереджень; які актуальні лише в контексті ст. 41 Конвенції. Отже, рішення чи міра, сприятливі для заявника, загалом не достатні для позбавлення його статусу жертви, якщо національні органи не визнали прямо або опосередковано, а потім надали компенсацію за порушення Конвенції. ЄСПЛ вважає, що твердження уряду про те, що заявник втратив статус жертви, вимагає перевірки, чи рішення Регіонального суду Лодзі від 13.04.2017 надало заявникові достатню компенсацію. Крім того, уряд висловив думку, що обставини справи не досягли мінімального рівня гостроти, як того вимагає ст. 3 Конвенції.
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Распряхін проти України (Raspyakhin v. Ukraine) (Заява № 70878/12) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202555
Дата ухвалення та набуття остаточного	28.05.2020
Факти	Заявник скаржився на неналежні умови тримання в СІЗО. Уряд вважав, що заявник не вичерпав національні засоби захисту, бо не скористався можливістю звернення до прокуратури та до суду.
Правова позиція	ЄСПЛ констатував порушення ст. 3 Конвенції та вказав, що він вже визнавав пропонувані урядом засоби захисту неефективними в аналогічних справах проти України. Посилаючись на свою прецедентну практику (зокрема, справа «Буглов проти України») та обставини цієї справи, ЄСПЛ вважає, що уряд не довів, що заявник на практиці мав можливість отримати ефективний засіб захисту, тобто такий, який міг запобігти виникненню або продовженню порушень, або забезпечити йому відповідне відшкодування.
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 та ст. 5 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Сатуллаєв проти Азербайджану (Satullayev v. Azerbaijan) (Заява № 22004/11) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201740
Дата ухвалення та набуття остаточного	19.03.2020
Факти	Заявник скаржився на неналежне поводження з ним у в'язниці. Уряд не заперечував цього факту, однак як аргумент на користь втрати заявником статусу жертви (потерпілого) наводив те, що, по-перше, останній мав змогу звернутися до суду в порядку цивільного судочинства для отримання компенсації, а по-друге, проти винних працівників поліції порушено дисциплінарне провадження.
Правова позиція	ЄСПЛ констатував порушення лише процесуального аспекту ст. 3 Конвенції, аргументуючи свою позицію тим, що на користь порушення матеріального аспекту було недостатньо доказів. ЄСПЛ відзначив, що розслідування скарги заявника на неналежне поводження було неефективне. ЄСПЛ роз'яснює необхідність визнання статусу жертви заявників національними органами влади. Навіть припускаючи, що вищезазначені заяви уряду слід вважати запереченнями щодо статусу жертви заявника та вичерпання внутрішніх засобів захисту, ЄСПЛ повторює, що рішення або міра, сприятливі для заявника, загалом не достатні для позбавлення його статусу «жертви», якщо національні органи влади не визнали (прямо або опосередковано) порушення Конвенції, а потім не надали відшкодування. Крім того, у разі навмисного жорстокого поводження порушення ст. 3 Конвенції не може бути усунене лише присудженням потерпілому компенсації; скоріше має бути ефективно розслідування, крім виплати адекватної компенсації. Однак у цій справі національні суди не визнали (ні прямо, ні опосередковано), що заявник був підданий поводженню всупереч ст. 3 Конвенції, і не надали йому компенсації за порушення конвенційних прав. Вищевикладені міркування достатні для того, щоб ЄСПЛ міг дійти висновку, що заявник, як і раніше, жертва за змістом Конвенції стосовно своєї скарги відповідно до ст. 3 Конвенції.
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 та ст. 5 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Стразімір проти Албанії (Strazimiri v. Albania) (Заява № 34602/16) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200452
Дата ухвалення та набуття остаточного	21.01.2020 21.05.2020
Факти	Заявник скаржився, що брак адекватного лікування під час тримання під вартою в поєднанні з поганими умовами тримання під вартою призвели до порушення ст. 3 Конвенції.
Правова позиція	Суд повторює, що правило вичерпання національних засобів юридичного захисту зобов'язує тих, хто намагається порушити свою справу проти держави перед міжнародним судовим чи арбітражним органом, спочатку використовувати засоби захисту, передбачені національною правовою системою. Це правило ґрунтується на припущенні, що існує ефективний засіб захисту щодо ймовірного порушення у внутрішній системі, незалежно від того, внесені положення Конвенції в національне законодавство чи ні. Отже, важливий аспект принципу – те, що механізм захисту, встановлений Конвенцією, допоміжний до національних систем захисту прав людини. Водночас уряд, вказуючи, що заявник не вичерпав національних засобів захисту, повинен довести, що засіб захисту був ефективний, доступний як теоретично, так і практично у відповідний час, тобто, щоб він був доступний, здатний забезпечити відшкодування за скаргою заявника та пропонував розумні перспективи успіху. Звертаючись до фактів цієї справи, ЄСПЛ зазначає, що заявник безрезультатно застосував декілька внутрішніх засобів юридичного захисту, звернувшись по допомогу до національних судів з приводу ймовірного порушення ст. 3 та 5 Конвенції. Уряд не продемонстрував, що або в той час, коли заявник подав свою заяву до ЄСПЛ, або після цього був створений інший засіб захисту теоретично та практично, який міг забезпечити компенсацію.

	ЄСПЛ повторює, що висновки про порушення в його рішеннях, по суті, деклараційні. Відповідно до ст. 46 Конвенції, констатація порушення покладає на відповідальну державу юридичне зобов'язання не лише виплачувати заінтересованим суми справедливої сатисфакції, згідно зі ст. 41 Конвенції, а й обирати, за умови нагляду з боку Комітету міністрів, загальні та / або, якщо доречно, індивідуальні заходи, що мають бути прийняті у внутрішньому правовому порядку, щоб покласти край встановленому ЄСПЛ порушенню та максимально усунути наслідки.
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 в поєднанні зі ст. 13 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Чуперческу проти Румунії № 3 (Ciupercescu v. Romania) (Заява № 41995/14 та 50276/15) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200045
Дата ухвалення та набуття остаточного	07.01.2020 07.05.2020
Факти	Заявник скаржився на умови ув'язнення у в'язниці Джурджу та в'язниці Джилава. Він посилався по суті на переповненість; обмежений доступ до холодної та теплої проточної води; напади блощиць та тарганів у його камері; брак належної вентиляції, освітлення та опалення; і низьку якість питної води. Заявник також скаржився, що його піддавали пасивному курінню під час транспортування з в'язниці Джурджу до судів і перебування в залі чекання при судах. Він стверджував, що в тюремних фургонах було багато диму. Нарешті, заявник скаржився, що в'язничні органи не забезпечили йому доступу до адекватного лікування з приводу стоматологічних проблем.
Правова позиція	ЄСПЛ констатував порушення ст. 3 Конвенції лише щодо неналежних умов тримання у в'язниці. ЄСПЛ повторює, що рішення чи міра, сприятливі для заявника, загалом не достатні для позбавлення його статусу «жертви» для цілей ст. 34 Конвенції, якщо національні органи не визнали такий його статус, або прямо, або опосередковано, а потім надали компенсацію за порушення Конвенції. Тільки тоді, коли обидві ці умови були виконані, субсидіарний характер захисного механізму Конвенції перешкоджає розглядові заяви. У зв'язку з цим ЄСПЛ зазначає, що національні суди не вважали за доцільне надавати заявникові будь-які інші компенсації, фінансові чи інші. ЄСПЛ зазначає, що виявляється, що в період після визнання національними судами порушення, заявника помістили в камеру, де він мав у своєму розпорядженні більше ніж 4,9 кв.м особистого простору. Однак не можна вважати, що цей захід виправляв ситуацію в період, коли заявника утримували в неналежних умовах.
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Євтович проти Сербії (Jevtović v. Serbia) (Заява № 29896/14) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198711
Дата ухвалення та набуття остаточного	03.01.2020 03.03.2020
Факти	Заявник Маліша Євтович, громадянин Сербії, який народився 1974 р. і проживав у Белграді. Тепер він відбуває покарання у в'язниці. Справа стосувалася жорстокого поводження щодо нього з боку тюремних охоронців, яке, за його твердженням, було катуванням. Заявник був заарештований 2005 р. за звинуваченням у вчиненні сексуальних дій проти трирічної дівчинки, що призвело до її смерті. Він був затриманий у 2009 р. та засуджений до 40 років позбавлення волі, що підтверджено під час апеляції у 2011 р. Під час попереднього ув'язнення в районній в'язниці в Белграді з 2005 до 2011 р. та у виправному ізоляторі Пожаревац-Забела між 2011 та 2013 рр. відбулося чотири випадки, зокрема: 11.06.2007, 18.12.2009, 22.12.2011 та 24.12.2011, коли він стверджував, що зазнав травм. У кожному випадку охоронці в'язниці застосовували силу, зокрема гумові палки, до заявника. В'язничні органи встановили, що стосовно перших трьох інцидентів охоронці застосували виправдану та законну силу для підкорення заявника, або

	<p>після сварки з іншим в'язнем, або через те, що він відмовився виконувати правила тюремного режиму. Четвертий випадок не був зареєстрований в жодному офіційному записі, але його зафіксував омбудсман після відвідування заявника та заслуховування його скарг. В'язниця не змогла з упевненістю визначити, як заявник зазнав тілесних ушкоджень в інциденті.</p> <p>Заявник подав конституційну скаргу у вересні 2011 р. У липні 2013 р. Конституційний суд встановив, що заявник зазнав порушення свого права на свою фізичну та психічну цілісність, як через фактичну шкоду, так і через брак належного розслідування в усіх чотирьох інцидентах. Він присудив йому 1000 євро на відшкодування моральної шкоди та зобов'язав відповідні органи прискорити офіційне розслідування інциденту 24.12.2011. Заявник натомість стверджував, що він не втратив статусу жертви, бо жорстоке поводження щодо нього не було визнане катуванням.</p>
Правова позиція	<p>Суд повторює, що слово «жертва» в контексті ст. 34 Конвенції позначає особу, на яку безпосередньо вплинули спірні дії чи бездіяльність, до того ж існування порушення Конвенції може бути зрозумілим, навіть якщо немає преюдиції. Отже, рішення чи заходи, сприятливі для заявника, загалом не достатні для позбавлення його чи її статусу «жертви». Стосовно скарг, передбачених ст. 3 Конвенції, про які йдеться, національні органи влади повинні: (i) визнати порушення Конвенції, прямо або опосередковано; (ii) присудити компенсацію або принаймні надати особі можливість подати заяву та отримати відшкодування шкоди, завданої внаслідок такого жорстокого поводження; та (iii) провести ретельне та ефективне розслідування, яке може привести до виявлення та покарання відповідальних осіб. Порушення ст. 3 Конвенції, на думку Суду, не може бути усунуте лише присудженням компенсації потерпілому, бо, якщо влада зможе обмежити свою реакцію на випадки умисного жорстокого поводження з боку представників державних органів лише виплатою компенсації, не вчиняючи достатньо дій для притягнення до кримінальної відповідальності та покарання винних, деколи представники держави можуть зловживати правами тих, хто перебуває під їхнім контролем, користуючись своєю безкарністю. Загальна юридична заборона катування, нелюдського та принизливого поводження, попри її фундаментальне значення, була б, отже, неефективна на практиці. Ось чому присудження заявникові компенсації за шкоду, якої він зазнав унаслідок жорстокого поводження, лише частина загальної необхідної дії. Факт, що національні органи влади, можливо, не провели ефективного розслідування, був би, однак, вирішальним для цілей оцінення статусу жертви заявника.</p>
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 Конвенції (як матеріального, так і процесуального аспекту).

Назва, номер, посилання на рішення	Шестопапов проти Росії (Shestopalov v. Russia) (Заява № 46248/07) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172318
Дата ухвалення та набуття остаточного	28.03.2017 28.06.2017
Факти	<p>Заявник, громадянин Росії, скаржився, що 2004 р., коли він був ще неповнолітнім, працівники поліції піддавали його різним актам насильства у відділенні, зокрема зав'язуванням, ударами, також ногами і дубинкою. Він стверджував, що страх перед подальшим насильством змусив його підписати самовикривальну заяву, що стосувалася розслідування зґвалтування дівчини, яку він знав, на вимогу працівників поліції. Однак жертва зґвалтування заявила, що п. Шестопапов не був злочинцем, і проти нього жодного разу не порушували кримінальної справи. Зрештою було розпочате кримінальне провадження стосовно жорстокого поводження з п. Шестопаповим у відділенні поліції (після того, як шість разів державні органи відмовлялися його ініціювати). Однак воно було призупинене на тій підставі, що поліцейських, відповідальних за насильство, не змогли ідентифікувати.</p> <p>Пан Шестопапов пред'явив цивільний позов про відшкодування шкоди. Його вимога була успішна, і йому присудили 50 000 російських рублів (близько 1450 євро) як компенсацію.</p> <p>Пан Шестопапов скаржився, що його піддавали катуванню працівники поліції; що не було проведено ефективного розслідування; що розмір компенсації був непропорційний до страждань, яких він зазнав; і що доступні йому внутрішні засоби захисту не були ефективні.</p>

Правова позиція	<p>З урахуванням усіх обставин справи, зокрема віку заявника, тяжкості поведження, якому заявник піддавався з боку працівників поліції, використання таких предметів, як дубинка і пластиковий пакет, фізичних і психічних наслідків поведження й переслідуваних цілей, ЄСПЛ вважає, що таке поведження становило катування. Також ЄСПЛ встановив, що розслідування справи заявника національними органами влади було неефективне, адже вони не дослідили всіх обставин та не встановили винних осіб. Також компенсація, присуджена заявникові, не відповідала стандартам ЄСПЛ.</p> <p>ЄСПЛ нагадує, що для достатньої компенсації жертвам жорстокого поведження необхідне вжиття двох заходів: а) проведення ретельного та ефективного розслідування, здатного привести до встановлення і покарання винних осіб; б) якщо це доречно, присудження компенсації заявникові або принаймні надання можливості вимагати й отримати компенсацію за шкоду, яка була заподіяна заявникові внаслідок жорстокого поведження. У разі свідомого жорстокого поведження з боку представників держави, порушення ст. 3 Конвенції не може бути усунуте однією лише виплатою компенсації потерпілій особі, бо так нічого не буде зроблено для переслідування і покарання осіб, які відповідають за таке поведження, а отже представники держави зможуть порушувати права осіб, які перебувають під їхнім контролем. Отже, законодавча заборона катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження, попри її фундаментальне значення, залишиться неефективною на практиці.</p>
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Джині проти Сербії (Gjini v. Serbia) (Заява № 1128/16) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-189168
Дата ухвалення та набуття остаточного	15.01.2019 15.04.2019
Факти	<p>Заявника заарештували за підозрою у спробі сплатити мито на прикордонному переході підробленою банкнотою в десять євро. Він був затриманий до розслідування. Пізніше банкнота була визнана справжньою, а провадження проти нього припинили.</p> <p>Заявник скаржився, що під час перебування під вартою до нього було застосоване жорстоке поведження з боку його співкамерників, які погрожували інсценувати його самогубство, якщо він розповість комусь, що відбувається. Через кілька днів після початку тримання під вартою адвокат заявника помітив зміни в його поведінці та закликав представників в'язниці перевести його до іншої камери. Заявника перемістили та жорстоке поведження щодо нього було припинене.</p> <p>У подальшому суд встановив, що заявник зазнав посттравматичного стресу під час затримання та після нього, у зв'язку з чим йому була призначена компенсація.</p>
Правова позиція	<p>Те, що держава не брала будь-якої безпосередньої участі в насильстві, не звільняло її від зобов'язань за ст. 3 Конвенції. Держава була зобов'язана принаймні забезпечити ефективний захист осіб, що перебувають під її юрисдикцією, зокрема розумні кроки для запобігання жорсткому поведженню, про які державні органи влади могли або повинні знати.</p> <p>Враховуючи висновки національних судів, ЄСПЛ визнав встановленим, що заявник зазнав жорстокого поведження з боку своїх співкамерників. На думку уряду, через те що заявник не подав жодної офіційної скарги, слід було очікувати, що органи в'язниці не захищатимуть його. Однак Європейський комітет з питань запобігання катуванням та нелюдському або принизливому для гідності поведженню чи покаранню повідомляв про насильство між в'язнями у відповідній в'язниці й неодноразово вказував на це як на серйозну проблему як до, так і після подій у справі заявника. Він відзначав велику кількість випадків, пов'язаних із насильством між в'язнями, і вказував, що в'язниці та державні органи не вживали ніяких заходів для виправлення такої поведінки.</p> <p>Працівники в'язниці, можливо, помітили жорстоке поведження щодо заявника та не реагували на жодну з ознак насильства; надалі вони не змогли забезпечити заявника безпечним середовищем і виявити, запобігти або контролювати насильство, якого він зазнав.</p>

	<p>Беззаперечно, жодного разу не проводили розслідування за скаргами заявника щодо жорстокого поведження.</p> <p>Органи влади знали чи повинні були знати про жорстоке поведження щодо заявника. Жодного формального чи фактичного елемента, який би перешкодив розслідуванню, не було. У національному законодавстві нічого не заважало державним органам реагувати або розпочати кримінальне розслідування. Навпаки, сербська правова база була чітка в покладанні зобов'язання на всі органи державної влади повідомляти про кримінальні правопорушення, проводити розслідування стосовно винних осіб.</p> <p>ЄСПЛ нагадує, що «жертва» в контексті ст. 34 Конвенції – особа, яка безпосередньо постраждала від дії чи бездіяльності. Отже, рішення чи заходи, сприятливі для заявника, загалом не достатні для позбавлення його статусу «жертви», а органи влади повинні: а) визнати порушення Конвенції, прямо або по суті; б) дозволити компенсацію або принаймні надати особі можливість подати заяву щодо отримання компенсації за шкоду, завдану внаслідок жорстокого поведження.</p>
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Наїт-Ліман проти Швейцарії (Naït-Liman v. Switzerland) (Заява № 51357/07) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181789
Дата ухвалення та набуття остаточного	15.03.2018
Факти	2001 р. колишнього міністра внутрішніх справ Республіки Туніс на короткий час госпіталізували до Швейцарії. Заявник, політичний біженець з Тунісу, який проживає в Швейцарії з 1993 р., подав проти нього заяву в кримінальному провадженні за нібито вчинення 1992 р. катувань у приміщенні відповідного міністерства Тунісу. Через те що відповідне провадження було припинене на підставі того, що колишній міністр виїхав зі Швейцарії, заявник пред'явив цивільний позов про компенсацію проти нього та проти держави Тунісу. Однак швейцарські суди визнали, що вони не мають юрисдикції: законодавство Швейцарії не закріплювало загальної цивільної юрисдикції за вчинення катувань, а юрисдикція на підставі «форуму необхідності» приймалася лише тоді, коли справа мала достатній зв'язок зі Швейцарією.
Правова позиція	ЄСПЛ зазначив, що Швейцарія не накладала надмірного чи нелегітимного обмеження на право заявника на доступ до суду. З боку органів влади відзначено декілька законних занепокоєнь, пов'язаних з принципами належного здійснення правосуддя та збереження ефективності внутрішніх судових рішень: (i) проблема збору та оцінення доказів; (ii) складність виконання судових рішень; (iii) ризик надмірного навантаження швейцарських судів, особливо в умовах бюджетних обмежень; (iv) можливі дипломатичні труднощі. Нестача обов'язкової норми міжнародного права щодо можливості розгляду такої категорії справ у швейцарських судах дозволила органам влади широкі межі розсуду, які не були перевищені ні законодавчим органом, ні судами.
Констатоване порушення (стаття)	Не було порушення ст. 3 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Мокану та інші проти Румунії (Mocanu and Others v. Romania) (Заява № 10865/09, 45886/07 та 32431/08) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146540
Дата ухвалення та набуття остаточного	17.09.2014
Факти	У червні 1990 р. уряд Румунії взяв на себе зобов'язання припинити зайняття Університетської площі демонстрантами. 13.06.1990 силовики втрутилися та заарештували численних демонстрантів; це привело до збільшення демонстрацій. Поки армія була відправлена в найчутливіші райони, з Міністерства внутрішніх справ, оточеного демонстрантами, пролунали постріли, кулі влучили в голову п. Мокану, чоловікові першої заявниці, що призвело до його смерті. Увечері п. Стоїка (другого заявника) та деяких інших осіб заарештували та піддали жорстокому поведженню.

	<p>Розслідування розпочалося в 1990 р. та налічувало велику кількість окремих справ, які згодом були об'єднані та передані до військової прокуратури в 1997 р.</p> <p>18.06.2001, тобто через одинадцять років після оскаржуваних подій, другий заявник подав скаргу до прокурора. Розслідування, розпочате щодо жорстокого поводження було закрито рішенням про непритягнення до кримінальної відповідальності від 17.06.2009 та підтвержене рішенням Вищого касаційного суду від 09.03.2011. Кримінальне провадження за фактом вбивства чоловіка першої заявниці ще не закінчилося, коли було ухвалене рішення ЄСПЛ.</p>
Правова позиція	<p>Розслідування у справі було доручене військовим прокурорам, що, як і обвинувачені, були офіцери, а отже перебували у відносинах підпорядкування обвинуваченим у військовій ієрархії.</p> <p>Що стосується темпоральних меж та адекватності розслідування, то розслідування стосовно першої заявниці тривало понад 23 роки. Стосовно другого заявника розслідування було припинене рішенням суду, ухваленим 09.03.2011, через 21 рік після відкриття розслідування та 10 років після офіційного подання скарги другого заявника та приєднання до матеріалів справи розслідування. Визнаючи, що справа безперечно складна, ЄСПЛ вважає, що політичні та суспільні обставини, на які посилається уряд, не можуть виправдати такий тривалий період. Навпаки, важливість цих обставин для румунського суспільства повинна була змусити владу розв'язувати цю справу негайно та невідкладно, щоб уникнути будь-яких змов.</p> <p>Однак у слідстві щодо першої заявниці були тривалі періоди бездіяльності. Крім того, самі національні органи влади виявили численні недоліки в розслідуванні.</p> <p>До того ж розслідування насильства, застосованого проти другого заявника, було припинене рішенням про відмову в притягненні до кримінальної відповідальності, яке було підтвержене рішенням від 09.03.2011, тобто через 10 років після подання скарги. Однак, попри тривалість розслідування та слідчі дії щодо другого заявника, жодним із рішень не вдалося встановити жорстоке поводження.</p> <p>Органи, відповідальні за розслідування, не вжили всіх заходів, що мали привести до виявлення та покарання відповідальних за жорстоке поводження осіб.</p> <p>ЄСПЛ роз'яснює різницю між кримінальним переслідуванням за катування, нелюдське чи інше таке, що принижує гідність, поводження, та цивільним засобом захисту жертв таких діянь: кримінальне переслідування за злочини щодо порушення права на заборону катування, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження надає державам ширші повноваження, навіть коли такі злочини були скоєні не на їхній території, якщо порівняти з цивільним захистом осіб, що стали жертвами такого поводження.</p>
Констатоване порушення (стаття)	Порушення процесуального аспекту ст.ст. 2, 3 Конвенції та порушення ст. 6 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Ал-Адсані проти Сполученого Королівства (Al-Adsani v. United Kingdom) (Заява № 35763/97) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59885
Дата ухвалення та набуття остаточного	21.11.2001
Факти	<p>Заявник, громадянин Великої Британії та Кувейту, служив пілотом у кувейтських ВПС під час війни в Перській затоці і залишився в Кувейті після вторгнення Іраку.</p> <p>У зв'язку з розповсюдженням ним компрометаційних матеріалів про шейха, що був пов'язаний з еміром Кувейту, заявника затримали на кілька днів у в'язниці державної безпеки, де його неодноразово били охоронці. Пізніше його доставили під прицілом до палацу, де його неодноразово тримали під водою в басейні, перш ніж його відвезли до невеликої кімнати, де шейх підпалив матраци, змочені бензином, внаслідок чого заявник зазнав серйозних опіків. Після повернення до Сполученого Королівства заявник порушив цивільне провадження проти шейха та уряду Кувейту. Суд першої інстанції йому відмовив у порушенні справи проти уряду Кувейту. Апеляційний суд дійшов висновку, що такий дозвіл має бути наданий, але, за заявою уряду Кувейту, Вищий суд зобов'язав закрити провадження на тій підставі, що уряд Кувейту має право на державну недоторканність. Апеляційну скаргу заявника відхилив апеляційний суд, а у скарзі до Палати лордів йому відмовлено.</p>

Правова позиція	<p>Стаття 3 Конвенції має деяке обмежене екстериторіальне застосування, бо відповідальність держави може бути застосована, якщо вона висилає фізичну особу в країну, де є серйозні підстави вважати, що існує реальний ризик катувань чи жорстокого поводження. Однак в аналізованому випадку, через те що заявник не стверджував, що передбачувані катування відбувалися під юрисдикцією Сполученого Королівства або що органи Сполученого Королівства мали якийсь причинний зв'язок з його виникненням, не можна сказати, що держава несе обов'язок надати цивільний засіб захисту проти катувань, нібито вчинених органами Кувейту. Право на доступ до суду може бути обмежене за умови, що такі обмеження не шкодять самій суті права. Вони повинні переслідувати законну мету та бути пропорційними. Надання суверенної недоторканності державі в цивільному судочинстві переслідує легітимну мету дотримання норм міжнародного права для сприяння добросовісності та добрим відносинам між державами. Щодо пропорційності, Конвенцію слід, якою мірою це можливо, тлумачити в поєднанні з іншими нормами міжнародного права, зокрема тими, що стосуються імунітету держави. Отже, заходи, вжиті державою, які відображають загальновизнані норми міжнародного публічного права про державну недоторканність, загалом не можна розглядати як такі, що встановлюють непропорційне обмеження у праві доступу до суду. Щодо цього відповідне законодавство Великої Британії відповідає Базельській конвенції 1972 р.</p> <p>Однак заявник стверджував, що заборона катувань набула статусу <i>jus cogens</i>, переважаючи договірне право та інші норми міжнародного права. Право, закріплене у ст. 3 Конвенції, абсолютне, а кілька інших міжнародних договорів також забороняють катування; крім того, було зроблено низка судових заяв, що заборона катувань набула статусу загальної норми або <i>jus cogens</i>, яку ЄСПЛ прийняв. Однак ця справа стосувалася не кримінальної відповідальності фізичної особи, а імунітету держави в цивільному судочинстві, в міжнародних документах, судових органах чи інших установах. Отже, відмова заявникові в порушенні справи про виплату йому компенсації за нібито жорстоке поводження на території Кувейту не була непропорційним втручанням у його право на справедливий суд.</p>
Констатоване порушення (стаття)	Не було порушення ст. 3 та ст. 6 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Сукачов проти України (Sukachov v. Ukraine) (Заява № 14057/17) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200448
Дата ухвалення та набуття остаточного	30.01.2020 30.05.2020
Факти	<p>Заявник Віктор Сукачов, громадянин України, 1978 року народження. З моменту його арешту у 2012 р. за обвинуваченням у тероризмі він утримувався під вартою у Дніпропетровському (нині – Дніпровському) слідчому ізоляторі № 3, який у березні 2016 р. був реорганізований у в'язницю. Його визнали винним у 2018 р. та засудили до 12 років позбавлення волі.</p> <p>Під час перебування в Дніпровській в'язниці п. Сукачов скаржився на санітарно-гігієнічні умови утримання, подав клопотання до парламенту у 2016 р. та безпосередньо Генеральному прокуророві – у 2017 р. Його перша скарга привела до перевірки обласним прокурором, який встановив, що позиція заявника необґрунтована. Друга його скарга привела до подібного висновку відповідного прокурора.</p>
Правова позиція	<p>Суд спирався на принципи оцінення умов тримання під вартою, викладені в інших рішеннях. Зокрема, хоча існувала сильна презумпція нелюдського та принизливого поводження за ст. 3 Конвенції, коли затриманий мав менше ніж 3 кв. м особистого простору, така ситуація іноді може компенсуватися сукупними наслідками умов утримання, наприклад свободою пересування та доцільністю ув'язнення.</p> <p>Суд встановив, що особистий простір, виділений п. Сукачову за час перебування у в'язниці в Дніпрі, становив від 2,6 до 3,35 кв. м та не був компенсований іншими факторами. Дійсно, це погіршило деякі аспекти його затримання. ЄСПЛ визнав, що сукупний ефект від умов утримання під вартою був порушенням ст. 3 Конвенції. Однак ЄСПЛ встановив, як це було в попередніх справах проти України, що скарга до прокурора не ефективний засіб захисту. Зокрема, вона не забезпечувала</p>

	<p>достатніх гарантій незалежного та неупередженого перегляду, не могла привести до будь-яких запобіжних чи компенсаційних відшкодувань, а також була значна кількість процедурних недоліків, приміром, як той факт, що будь-яка скарга може розглядатися повністю між прокурором та органом утримання без участі затриманого. Саме сукупність цих обставин спричинила ухвалення цього пілотного рішення. ЄСПЛ підкреслив, що проблеми, пов'язані з умовами тримання під вартою, не стосуються індивідуальної ситуації, а мають системний характер, що підриває ефективність будь-якого запобіжного засобу.</p> <p>Також зазначено, що національний уряд не запропонував п. Сукачову ніяких компенсаційних засобів захисту в його справі.</p>
Констатоване порушення (стаття)	Порушення ст. 3 та ст. 13 Конвенції.

Назва, номер, посилання на рішення	Головко проти України (Golovko v. Ukraine) (Заява № 2053/09) http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200429
Дата ухвалення та набуття остаточного	23.01.2020
Факти	У лютому 2003 р. заявника затримали за дрібне хуліганство і наклали стягнення у вигляді адміністративного арешту на строк 10 діб. Згідно з твердженнями заявника, протягом часу тримання під вартою він зазнав жорстокого поводження з боку працівників міліції з метою отримання від нього зізнавальних показань у скоєнні непов'язаного з адміністративним арештом злочину. Після підписання ним «явки з повинною» щодо заявника порушено кримінальну справу та його допитано як обвинуваченого. Заявник неодноразово скаржився прокуророві на жорстоке поводження з ним працівників міліції, проводилося декілька судово-медичних експертиз, проте кожного разу прокурор відмовляв у порушенні кримінальної справи за цими скаргами. Заявник оскаржував відмови прокуратури до суду, але безрезультатно.
Правова позиція	Щодо скарг заявника за ст. 3 Конвенції ЄСПЛ зазначив, що неодноразове повернення справи заявника на додаткове розслідування свідчило про серйозні недоліки проведення слідства на національному рівні, бо твердження заявника перевіряли національні органи лише шляхом проведення дослідчих перевірок без порушення повноцінного кримінального провадження, а слідча процедура, застосована в кримінальному провадженні заявника, не відповідала принципам ефективності з огляду на те, що слідчий міг вести лише обмежений перелік процесуальних дій у межах такої процедури, а потерпілий не мав офіційного статусу. Посилаючись на свою практику у справах щодо України, ЄСПЛ дійшов висновку про порушення процесуального аспекту ст. 3 Конвенції.
Констатоване порушення (стаття)	ЄСПЛ не констатував порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції, бо у справі не було прямих доказів жорстокого поводження працівників міліції із заявником, а також причиново-наслідкового зв'язку між проблемами зі здоров'ям заявника та стверджуваним жорстоким поводженням.
	Попри те, що не було встановлене порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції, ЄСПЛ наголошує, що процесуальний статус жертви в цьому випадку не був достатнім чином формалізований, адже процедура розслідування в його справі не була сумісною з принципом ефективності. Також ЄСПЛ повторює, що ст. 3 Конвенції закріплює одну з найфундаментальніших цінностей демократичного суспільства, а саме абсолютну заборону катування чи нелюдського або принизливого поводження і покарання, незалежно від обставин чи поведінки жертви.
Констатоване порушення (стаття)	Порушення процесуального аспекту ст. 3 Конвенції.

ДОДАТОК 3

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

Терміносполучення/ термін	Поняття	Примітка
Гідність	Визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності	Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 №1. URL: https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/658-297.html
Жертва (потерпілий) катування або жорстокого чи іншого нелюдського поводження і покарання	1) Особи, які окремо або разом постраждали від заподіяної їм шкоди, зокрема від фізичних або душевних травм, емоційних страждань, економічних збитків або суттєвого обмеження їхніх основних прав, внаслідок дій або бездіяльності, що становлять порушення положень Конвенції. Особа має визнаватися жертвою незалежно від того, чи був установлений, затриманий або притягнутий до відповідальності той, хто скоїв порушення, і незалежно від наявності сімейних чи інших зв'язків між останнім і жертвою. Термін «жертва» також охоплює найближчих родичів або утриманців жертви і осіб, яким була завдана шкода при втручанні з метою допомогти жертвам або запобігти віктимізації; 2) особа, яка безпосередньо постраждала внаслідок дії чи бездіяльності, що порушує Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод	1) Пункт 3 Загального коментаря №3 Комітету ООН проти катувань від 13.12.2012 https://digitallibrary.un.org/record/740554#record-files-collapse-header 2) Рішення ЄСПЛ у справі «Євтович проти Сербії». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198711 Рішення ЄСПЛ у справі «Джині проти Сербії» URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-189168
Здоров'я	Стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад	Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від. 19.11.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

Терміносполучення/ термін	Поняття	Примітка
Катування	<p>1) Будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди;</p> <p>2) умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб</p>	<p>1) Конвенція проти катувань та інших нелюдських та таких що принижують гідність, видів поведження і покарання (1984 р., ратиф. Україною із застереженнями 1987 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text</p> <p>2) Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text</p>
Людська гідність	<p>Право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційна цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав</p>	<p><i>Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22.05.2018 № 5-р/2018</i> URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18</p>
Оцінка статусу жертви заявника	<p>(i) Визнати порушення Конвенції, прямо або по опосередковано; (ii) присудити компенсацію або принаймні надати особі можливість подати заяву та отримати відшкодування шкоди, завданої внаслідок такого жорстокого поведження; та (iii) провести ретельне та ефективне розслідування, яке може привести до виявлення та покарання відповідальних осіб</p>	<p>Рішення ЄСПЛ у справі «Євтович проти Сербії». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198711</p>
Честь	<p>Позитивна соціальна оцінка особи в очах оточення, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) до загальноприйнятих уявлень про добро і зло</p>	<p>Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 №1. URL: https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/658-297.html</p>

Микола ГНАТОВСЬКИЙ, голова Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню і покаранню (КЗК), доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, перший віце-президент Української асоціації міжнародного права – вступ, розділ 1, висновки та рекомендації (разом з І. Сенютою та В. Климчуком), додаток 1.

Віталій КЛИМЧУК, директор «Mental Health. Solutions», доктор психологічних наук, віце-президент Національної психологічної асоціації, член Ради з промоції та превенції та Постійного комітету з психології криз і катастроф Європейської федерації психологічних асоціацій, експерт МОЗ України та НСЗ України (напрямок «Психічне здоров'я»), провідний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, координатор з розвитку послуг із психічного здоров'я у громадах (проект «Психічне здоров'я для України» (GFA Consulting group) – розділ 3, висновки та рекомендації (разом з М. Гнатовським та І. Сенютою).

Ірина СЕНЮТА, голова Комітету медичного і фармацевтичного права та біоетики Національної асоціації адвокатів України, адвокат, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри медичного права ФПДО Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, член Ради директорів Європейської асоціації медичного права (EAML), керівник Центру медичного права Вищої школи адвокатури НААУ, сертифікований тренер програми HELP Ради Європи – розділ 2, висновки та рекомендації (разом з М. Гнатовським та В. Климчуком), додатки 2 і 3.

Рада Європи є провідною організацією із захисту прав людини на континенті. Вона нараховує 47 держав-членів, включно з усіма державами – членами Європейського Союзу. Усі держави – члени Ради Європи приєдналися до Європейської конвенції з прав людини – договору, спрямованого на захист прав людини, демократії та верховенства права. Європейський суд з прав людини здійснює нагляд за виконанням Конвенції у державах-членах.

www.coe.int

Держави – учасниці Європейського Союзу вирішили поєднати свої ноу-хау, ресурси та долі. Разом вони збудували зону стабільності, демократії та сталого розвитку, зберігаючи при цьому культурне розмаїття, толерантність та громадянські свободи. Європейський Союз прагне поділитися своїми досягненнями та цінностями з країнами та народами за його межами.

www.europa.eu

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

UKR